

PETRONEL ZAHARIUC*

**ASPECTE ALE CULTULUI MORȚILOR ÎN MOLDOVA
(SECOLUL AL XVII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA) –
ÎNTRE NORMA LITURGICĂ ȘI PRACTICA SOCIALĂ****

Închinare Profesorului Ion H. Ciubotaru

În Moldova secolelor XVII-XVIII, cultul morților (înmormântarea, ospățul funerar, pomenirile, darurile etc.) a fost foarte important atât ca parte a ceremonialului bisericesc, cât și ca practică socială. În acest sens, s-au păstrat o serie de documente (testamente, liste de cheltuieli, catagrafii de avere), care arată modul în care s-au desfășurat ceremoniile religioase la înmormântarea creștin ortodoxă și la pomenirile din cei trei sau șapte ani de după moarte. Astfel, studierea acestor practici religioase și sociale poate contribui la înțelegerea sentimentului religios la români în premodernitate, la descoperirea modului de agregare a țesutului social, la evidențierea statutului și a averii diferitelor categorii sociale. Totodată, fiind vorba despre evenimente importante din viața omului, a familiei și a comunității, cultul morților a avut, și încă mai are la români, o componentă de spectacol public, care se afla, și se află, în directă legătură cu statutul social al individului și al familiei sale.

Gândul morții și pregătirea pentru „ultimul drum”, pentru „cea mai teribilă probă inițiativă, cea a morții”¹, este o constantă a vieții omului, care se intensifică atunci când vârsta și starea de sănătate îl îndeamnă să se gândească la ele și să-și facă testamentul (diata). Iată o bună exemplificare în cuvintele lui Gheorghe Cogălniceanu, din diata sa din primii ani ai secolului XIX: „viind la vârsta ce să cunoaște că nu-i diparte sfârșitul, trecându peste cinzeci di ani în viață și văzând slăbiciune trupului meu, încă fiind în toate simțirile meli deplin și sănătos întru toată întregime minții, am socotit precum

* Prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași; cercetător științific gradul I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Academia Română – Filiala Iași; e-mail: zahariuc@uaic.ro.

** Acest articol face parte dintre rezultatele proiectului de cercetare UEFISCDI, PN-III-P4-ID-PCE-2020-0263, fiind varianta în limba română a articolului: Petronel Zahariuc, *The Cult of the Dead in Moldavia (Seventeenth-Early Nineteenth Centuries). Between Liturgical Norm and Social Practice*, în Angela Jianu and Gheorghe Lazăr (eds.), *Pro Refrigerio Animae: Death and Memory in East-Central Europe, fourteenth-nineteenth Centuries*, Routledge, London and New York, 2023, p. 32-51, însă cu *Anexe* (documente care cuprind cheltuieli pentru înmormântare și pomenire). O altă parte a „anexelor” (testamentele), pe temeul cărora am construit acest studiu, am publicat-o în 2021 (idem, *Câteva testamente moldovenești din secolele XVII-XVII*, în *SMIM*, XXXIX, 2021, p. 9-69).

¹ Mircea Eliade, *Arta de a muri. Antologie*, ediția a II-a adăugită și îmbunătățită, selecție de texte și note de Magda Ursache și Petru Ursache, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2006, p. 119.

Dumnezeu m-au luminat am făcut această diată². Acest testament a fost gândit la „persoana întâi”³ și scris chiar de mâna testatorului, lucru care, începând cu mijlocul secolului XVIII, în această vreme de trecere către modernitate, nu era chiar foarte rar⁴. Totuși, majoritatea testamentelor din secolele XVII-XVIII erau rezultatul interacțiunii dintre bărbații și femeile care se pregăteau pentru „marea trecere” și un scriitor profesionist, recrutat dintre rudele cu știință de carte, dintre funcționarii cancelariei domnești sau dintre preoți⁵. Și iată un fragment din diata Catrinei Ruset, scrisă de marele paharnic Miron Vârnav: „[...] socotind că pentru fiecare creștin este datorie de neiertat să se gândească la moarte, la bătrâni și la cei tineri, pentru aceea și eu, văzând sfârșitul acesta, care se apropie ca și spicul spre seceră, întâi precum cere dreptatea cuvântului și a bunei credințe las tuturor iertăciune [...]”⁶. Și încă un fragment din diata mitropolitului Misail, scrisă de cărturarul Axinte Uricarul: „Luat-am dat aminte cu toată osârdia noastră pentru ceasul morții, care este datorie a tot omul, și socotind și cunoscând că nici o mărire nu este pe pământ neprémnită și de moarte neînsoțită, ce ca floarea să vede și ca umbra ce trece [...]”⁷. Toți acești scriitori, într-o măsură mai mare sau mai mică, foloseau un formular diplomatic *sui-generis* specific acestui gen de documente, transmis din generație în generație, fiind formalizat la începutul secolului XVIII de mitropolitul Țării Românești, Antim Ivireanul, în *Capete de poruncă către preoți*⁸. Chiar dacă nu avem informații despre circulația acestui model de întocmire a testamentului în Moldova, multe dintre ele sunt asemănătoare, dovedind că realitățile bisericești și sociale din care s-a inspirat mitropolitul Antim erau comune ambelor țări românești.

În testamente, pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte, creștinii rezervau din timpul vieții o parte din avere, numită „partea sufletului”⁹, care se regăsește în toate documentele de acest gen. Aceasta cuprindea: sumele de bani sau bunurile, mobile sau imobile, păstrate de o persoană pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte, numele rudelor sau ale instituțiilor eclesiastice (mănăstiri) în sarcina cărora erau lăsate aceste obligații, precum și pedepsele de natură spirituală la care

² ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35 (copie, confirmată de Divanul Moldovei, la 22 septembrie 1811); Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. XXV, *Documente Kogălnicești între 1528-1828*, Iași, 1932, p. 124-129, nr. CXVII.

³ Vladimir Jankélévitch, *Tratat despre moarte*, traducere de Ilie Gyurcsik și Margareta Gyurcsik, Timișoara, Editura Amarcord, 2000, p. 25-28.

⁴ Ioan Tanoviceanu, *Viața și diata marelui logofăt Ioan Bogdan*, în *NRR*, I, nr. 3, 1990, p. 130-134 (16 iulie 1762); Constantin Bobulescu, *Banul Tănasă Gosan*, București, 1928, p. 59-64 (6 aprilie 1828).

⁵ La 27 martie 1715, preotul Grigorie din Mărgineni spune că: „am scris această diată, precum m-a învățat dumneaai jupâneasa Anița cămănăroaia Aslan” (BAR, Documente istorice, CXVI/5).

⁶ Toma G. Bulat, *Documentele mănăstirii Văratec (1497-1836)*, Chișinău, 1939, p. 151, nr. LXVIII (14 aprilie 1788). Și înainte de mijlocul secolului XVIII sunt menționate diate „scrise și iscălite” de mâna testatorului, cum a fost cazul marelui vornic Mitrea Apostol (BAR, Documente istorice, CCCVII/65; 1 mai 1713).

⁷ ANI, Mănăstirea Neamț, LXXXVII/21 (16 aprilie 1707); Dionisie Udișteanu, *Misail, mitropolitul Moldovei și Sucevei*, ediție de Mircea Motrici, Suceava, Editura Mușatinii, 2007, p. 121-124 (text), p. 101-107 (comentariu); *Catalogul documentelor românești din Direcția Arhivelor Centrale*, V, București, vol. întocmit de Veronica Vasilescu și Doina Duca-Tinculescu, București, 1974, p. 167-168, nr. 644 (în continuare: *CDM*).

⁸ Antim Ivireanul, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, Editura Minerva, 1972, p. 390-393; N. Iorga, *O formulă de testament*, în *Cărți și scriitori români din veacurile XVII-XIX*, București, 1906, p. 18-20; Violeta Barbu, „Sic moriemur”. *Moartea și construcția identității individuale în interiorul familiei*, în „De bono coniugali”. *O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Meridiane, 2003, p. 147-150.

⁹ Artur Gorovei, *Partea sufletului. Un vechi obicei juridic al poporului român*, Fălticeni, 1925, 17 p.; Emanoil Em. Săvoiu, *Contribuțiuni la studiul succesiunii testamentare în vechiul drept românesc*, Craiova, 1942, p. 76-80; idem, *Partea sufletului în istoria dreptului Țării Românești*, Craiova, 2010, 67 p.

aceștia se expuneau în cazul în care nu îndeplineau voința testatorului. „Partea sufletului” are o componentă eclesiastică, o componentă juridică și o componentă socială, care au fost reliefate de istorici ai Bisericii Ortodoxe Române, de istorici ai dreptului, de etnologi și de istorici ai vieții sociale și ai familiei din Țările Române în Evul Mediu și în premodernitate. Pentru istorici, și nu numai, principala „fereastră” deschisă pentru studiul „părții sufletului” sunt testamentele (diatele) a căror cercetare s-a intensificat în ultimele trei decenii¹⁰, mai ales sub impulsul școlii franceze de istorie socială¹¹. Astfel că, acum, dificultatea cercetării atitudinii românilor în fața morții, sesizată de Andrei Pippidi, începe să se estompeze: „Pour arriver à ceux interrogés par Michel Vovelle, il faut attendre le XVIIIe siècle et à cause du petit nombre de ceux qui ont été publiés, il n'est pas (encore) possible de se lancer leur étude sérielle”¹².

„Partea sufletului” era gândită de individ pentru a corespunde rânduielilor de la înmormântare și de după moarte, stabilite în liturgica Bisericii Ortodoxe¹³, precum și obiceiurilor specifice fiecărei țări românești sau fiecărei zone dintr-o țară. În practică, voința persoanei, exprimată prin „precauția indispensabilă, testamentul”¹⁴, a fost respectată de moștenitor, lucru care se poate observa din lipsa judecăților pentru bunurile mobiliare și imobiliare care treceau în proprietatea acestuia, tocmai datorită îndeplinirii obligațiilor asumate prin acceptarea „părții sufletului”. Chiar și atunci când nu a existat un testament, iar rudele se judecau pentru împărțirea averii, boierii judecători obligau părțile să accepte ca mai întâi să fie plătite datoriile persoanei defuncte și să fie scăzute din valoarea totală a bunurilor cheltuielile pentru înmormântare și pomenire¹⁵. Iar când diata exista, și unele dintre rude se ridicau împotriva moștenitorilor, acestea aduceau

¹⁰ Violeta Barbu, *Câteva diate muntenesti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie socială” (RIS), I, 1996, p. 495-506; Maria Magdalena Székely, *Testamentele: o abordare preliminară*, în RIS, II-III, 1997-1998, p. 25-29; Violeta Barbu, „Sic moriemur”. *Moartea și construcția identității individuale în interiorul familiei*, în loc. cit., p. 134-166, 201-207; Mariana Lazăr, „Gândul meu către moștenitorii mei cei aleși”. *Diata Ilincăi Cantacuzino-Racovița*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cârdeș*, editori Valeriu Sârbu și Cristian Luca, Brăila, Editura Istros, 2009, p. 477-497; Constanța Vintilă-Ghițulescu, „Spre bătrânețe m-am povârnit”. *Diata marelui ban al Țării Românești, Grigore Greceanu (1748)*, în SMIM, XXX, 2012, p. 149-168; Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, „Pentru sufletul meu și pentru clironomia mea am orânduit”. *Diata marelui logofăt al Moldovei Iordache Cantacuzino*, în *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, editori Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc și Gheorghe Lazăr, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 255-288; Elena Bedreag, „La vrerea mea să-i dau au ba dintr-ale mele lucruri”. *Diata marelui vornic Iordache Ruset*, în Mihai Dim. *Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, editori Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 571-586; Dan Dumitru Iacob, *Testamentul vornicului Gheorghe Beldiman din 25 mai 1790*, în *Retrospecții medievale. In honorem Professoris Emeriti Ioan Caproșu*, editori Victor Spinei, Laurențiu Rădvan și Arcadie M. Bodale, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, p. 291-330; Mária Lupescu Makó, *Zis și scris. Oralitate și scriere în testamente*, în „Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu»”, Series Historica”, supliment 1, 2015 (*Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, edited by Susana Andea, Adinel Ciprian Dincă), p. 13-31.

¹¹ Philippe Ariès, *Omnia in fața morții*, I-II, traducere și note de Andrei Niculescu, Editura Meridiane, 1996; Robert Favre, *La Mort au siècle des Lumières*, Presses Universitaires de Lyon, 1978 (nouvelle édition, en ligne; généré le 08 septembre 2020); Michele Vovelle, *Mourir autrefois. Attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Gallimard/Julliard, Paris, édition électronique, 2014; Michelle Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Éditions du Seuil, 1978. Vezi și volumul *Oamenii și moartea în societatea românească*, în „Caiete de antropologie istorică”, III, nr. 1-2 (5-6), 2004.

¹² Andrei Pippidi, *Vision de la mort et de l'au-delà dans les anciennes sources roumaines*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 1-2, 1994, p. 91.

¹³ Ene Braniște, *Liturgica specială pentru Facultățile de Teologie*, ediția a V-a, București, 2008, p. 383-407.

¹⁴ Michele Vovelle, *Mourir autrefois...*, p. 57.

¹⁵ ANI, Mănăstirea Brazi, XXX/4 (28 februarie 1703); CDM, V, p. 50, nr. 197.

drept pretext falsitatea documentului, și nu nepunerea în practică a tot ceea ce însemna „partea sufletului”¹⁶.

Pe lângă testamente, a căror cercetare a progresat mult¹⁷, fără ca încă să se fi ajuns la publicarea unor colecții de testamente medievale și premoderne¹⁸, o altă categorie de surse a început să fie studiată: listele de cheltuieli pentru înmormântare și pentru pomenire¹⁹, gen de documente considerat „ciudat” într-un studiu bun despre credințele și riturile de înmormântare în Evul Mediu românesc²⁰. Din păcate, până acum, am identificat doar un singur testament, care are o continuare directă, printr-o listă de cheltuieli făcute de familie, pentru îndeplinirea voinței testatorului. Acesta este chiar primul document de acest fel, pe care l-am descoperit. Astfel, înainte de 30 septembrie 1612, călugărița Agripina (Gripina) „a lăsat cu limbă de moarte” nepoților ei, Gligorie și Sora, o vie din podgoria Cotnari, cerându-le acestora „să aibă a cumânda și a grijii la pogrebul <îngroparea> ei și diată, pre rându, peste an, în toți anii, să dea dintr-acele vie câte o jumătate de vin, la biserică la Arhangheli în Suceava, și câte un cal, în toți anii la Sveta Gora, la Dionisete”²¹. După un an de la moartea testatoarei, nepotul ei, Gligorie, a fost în măsură să scrie un „Catastif cu ce a cheltuit când a murit Agripina” (Катастих что келтовал коли смерти Агрипина), în care a însemnat cantitatea de vin vândută pentru „comând” și pentru „grijile” (pomenirile) de 20 și 40 de zile, de jumătate de an și de un an, precum și cumpărarea unui cal pentru „mănăstirea lui Iațco” (Манастир Іацко) din Suceava, care are însă hramul Adormirea Maicii Domnului²², și a altui cal pentru mănăstirea Dionisiu (Діонисіац) de la Muntele Athos, căreia i-au mai fost trimiși și 10 taleri²³.

Cuvântul „diată”, de origine grecească, a apărut în documentele românești la începutul secolului al XVII-lea²⁴. În documentele slavo-române nu a existat un termen

¹⁶ Biblioteca Națională București (în continuare: BNB), Documente, L/27 (1708-1709; carte de judecată a domnului Mihai Racoviță, pentru pricina dintre Ursu Bulai și Ion Purece postelnic, prin care cel dintâi a atacat diata întocmită de sora sa, Maria, în favoarea celui de-al doilea, care îi era fiu vitreg).

¹⁷ Gheorghe Lazăr, *Mărturie pentru posteritate: testamentul negustorului Ioan Băluță din Craiova*, Brăila, Editura Istros, 199 p.

¹⁸ L. T. Boga, *Documente basarabene*, III, *Testamente și danii (1672-1858)*, Chișinău, 1929, 94 p. (50 de testamente din colecțiile Arhivelor Statului din Chișinău); N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, II, Paris/Bucarest, 1931, p. 304-314.

¹⁹ Lucian-Valeriu Lefter, *Ospățul funerar în Moldova. Mărturii istorice și etnologice*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, X, 2010, p. 475-500; idem, *Izvoade funerare*, I, II, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei”, IV, 2004, p. 307-322; V, 2005, p. 307-334; Gheorghe Lazăr, *Cheltuielile de înmormântare a unei jupăne de altădată: cazul Mariei Greceanu*, în vol. *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, p. 777-797; idem, *Despre averea unui slujitor domnesc: cazul căpitanului Anton Arapul*, în *Retrospecții medievale. În onoare Profesorului emerit Ioan Caproșu*, p. 351-372.

²⁰ Ion Chiș Șter, *Credințele și riturile de înmormântare în Evul Mediu românesc*, în „Anuarul Arhivei de Folclor”, XV-XVII, 1994-1996, p. 279-280 („un ciudat document”: lista de cheltuieli întocmită de Ion Neculce, după moartea și pomenirile soției sale, Maria, pe care autorul îl și reproduce fragmentar, după Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, IV, 1925, p. 72-75, nr. 33).

²¹ ANI, Spiridonie, II/92 (original românesc); *DIR*, XVII/3, 1954, p. 101-102, nr. 165 (text după original).

²² Din ce motiv Gligorie și Sora au schimbat lăcașul din Suceava, stabilit de mătușa lor, biserica Sfinții Arhangheli (Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 800), cu mănăstirea Ițcani, al cărei hram este Adormirea Maicii Domnului (*ibidem*, p. 797-798), este greu de spus.

²³ ANI, Spiridonie, II/91 bis (document slav, inedit, fără dată; numele lui Gligorie se găsește în legenda și în câmpul sigiliului, cu care a fost autentificat documentul).

²⁴ I. Minea, L. T. Boga, *Cum se moșteneau moșiile în Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea? Contribuții la istoria vechiului drept din Țara Românească*, în *CI*, VIII-IX, nr. 3, 1932-1933, p. 237.

propriu-zis, care să desemneze actul de ultimă voință al persoanei, folosindu-se fie cuvintele: „scrisoare”, „întocmire”, fie expresia: „las cu limbă de moarte”. În documentele românești, cuvintele și sintagma apar, uneori, împreună, așa cum se poate observa chiar în documentul citat mai sus, din 30 septembrie 1612: „s-a lăsat cu limbă de moarte nepoților săi [...], și diată, pe rând, peste an”²⁵. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea a început să se folosească și cuvântul „testament”, de origine latină, însă destul de rar²⁶. Și aceasta, pentru că termenul a fost preluat spre a denumi actele solemne, prin care domnul acorda scutiri de dări instituțiilor eclesiastice sau diferitelor categorii sociale. Uneori, cuvintele „diată și testament” sunt cuprinse în același act²⁷.

Diata sau testamentul cuprindea, în multe cazuri, ansamblul acțiunilor necesare pentru îngroparea (urmată de „comandare” sau praznic), și pentru pomenirea persoanei, pentru care se folosea verbul „a griji”, cu derivatele lui („griji”, „grijire”, „grijanie”). Ceremonia înmormântării se petrecea a treia zi după deces, iar „pomenirea mortului prin slujbe și rugăciuni la următoarele termene: ziua treia (*τὰ τρίτῃ*, care corespunde de obicei cu ziua înmormântării²⁸), ziua a noua (*τὰ ἕννατῃ*) și ziua a patruzecă (*τὰ τεσσαρακοστῃ*, șase săptămâni) după moarte; la trei luni, la șase luni, la nouă luni și la 12 luni (un an) după moarte; apoi în fiecare an, în ziua morții, până la împlinirea a șapte ani de la moarte [...]. În unele părți (mai ales în Moldova) se obișnuiește să se facă pomenirea și la 20 sau 21 zile (trei săptămâni) după moarte”²⁹. Cercetările etnografice și documentele vechi arată că pomenirea de trei zile era deosebită de ceremonia înmormântării, fiind ziua în care familia face un nou praznic și duce o colivă la biserică³⁰. Aceste termene sunt atestate pentru prima dată în Moldova, în „cartea de danie” a lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Zograf de la Muntele Athos, din 10 martie 1466, atunci când domnul le cere călugărilor să-i facă, după moarte, slujbele de pomenire în ziua a treia, a noua, a douăzeci și a patruzecă, la jumătate de an și la un an³¹. Documentul lui Ștefan cel Mare a fost întărit de cei mai importanți dintre domnii Moldovei din secolul al XVI-lea (Bogdan al III-lea, Ștefăniță, Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanul, Petru Șchiopul și

²⁵ ANI, Spiridonie, II/9; *DIR*, XVII/3, p. 101-102, nr. 165.

²⁶ BAR, Documente istorice, MCCLV/20 (29 ianuarie 1679; „pentru căce acestu testamentu și acestu zapis l-am făcut eu”, Statie fost vistiernic).

²⁷ *CDM*, V, nr. 1229 (7 iunie 1714).

²⁸ „Se face pomenirea morților în urma cererilor speciale ale particularilor, în ziua a treia, a noua și a patruzecă după repausare, la trei, șase și nouă luni și la un an după repausare” (Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, Nectarie Nicolae Cotlarciuc, *Liturgica Bisericii Ortodoxe. Cursuri universitare*, Cernăuți, 1929, p. 904).

²⁹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 402 și nota 100. Vezi și Ioan Mircea, *Cultul morților în Biserica Ortodoxă după Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție*, în „Ortodoxia”, XXXVII, nr. 2, 1985, p. 465-495; Eugen Drăgoi, *Înmormântarea și pomenirile pentru morți*, ediția a șasea, Galați, Editura Partener, 2014, 47 p.

³⁰ „La trei zile după înmormântare se face coliva la biserică, asemenea la 9, la 21 și, în sfârșit, la 40 de zile se face colivă, colaci și praznic, numite panahidă” (Alexandru Lambrior, *Studii de lingvistică și folclorică*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Nuță, Iași, Editura Junimea, 1976, p. 190). „De obicei se fac șapte praznice. Primul, numit și «de țărănă» sau «al țărănei» are loc imediat după înhumare. Al doilea se oferă «la trei zile» și are ca scop îmbunarea sufletului, despre care se crede că se mai află printre ai casei, că «vede și aude tot» ce se petrece în jur” (Ion H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trece)*, cu un capitol de etnomuzicologie de Florin Bucescu și Viorel Birleanu, în „Caietele Arhivei de Folclor”, Iași, VII, 1986, p. XLV). Pentru mărturia documentară explicită, vezi lista de cheltuieli întocmită de Ion Neculce la moartea soției sale, Maria, la 20 ianuarie 1738 (Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 73).

³¹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 402, nota 100.

Ieremia Movilă), și odată cu această întărire urmașii săi în scaunul domnesc au cerut să fie și ei pomeniți, după moarte, la aceleași date³².

Totuși, în puține testamente sunt înșiruite toate termenele pentru pomenire, testatorul mulțumindu-se cu o formulare generală („să mă grijească după obiceiul creștinesc”³³ sau după „legea creștinească”³⁴), știind că legatarii săi le cunoșteau și aveau să le îndeplinească după „pravilă”³⁵. Dintre cele puține, am ales două, care pe lângă termenele de prăznuire au însemnate și sumele de bani considerate a fi necesare: diata monahului Veniamin Nastasă, din 10 mai 1767: „150 de lei să se cheltuiască la îngroparea mea: 10 lei la grija de 3 zile, 10 lei la grija de 9 zile, 20 de lei la grija de 20 zile, 50 lei la grija de 40 zile, 50 lei la grija de jumătate de an, 100 de lei la grija de un an”³⁶, și diata postelnicului Gheorghe Cogălniceanu, din 22 septembrie 1811: „1.500 lei la îngropare; 600 lei la 4 griji: de 3 zile, de 9 zile, de 20 zile și de 40 zile; 400 lei la 2 griji, de 6 luni și de un an; 400 lei la alte 2 griji de 3 ani și dezgropare”³⁷. Sumele lăsate pentru îngropare și pentru pomenirile de după moarte se aflau în directă legătură cu statutul social al persoanelor decedate, pornind de la câteva zeci de lei sau prețul obținut pe unul-două animale sau o vie și urcând până la câteva mii de lei sau chiar zeci de mii de lei, atunci când moneda s-a devalorizat și i-a scăzut puterea de cumpărare³⁸. Astfel, călugărul Teofan Bucă, constatând, spre sfârșitul vieții, că „nimic bine n-am găsit făcut pentru sufletul meu”, dăruiește un pogon de vie, „făcut cu mâinile lui, în codru”, Episcopiei de Roman³⁹; cronicarul Ion Neculce a lăsat pentru „astrucare” (înmormântare) 116 lei, în afara bucatelor și a cerii⁴⁰; mitropolitul Gheorghe al IV-lea și-a lăsat toți banii, 300 de lei, pentru „cheltuiala morții”, pomeniri și sărindare⁴¹; Ecaterina Cantacuzino îi dăruiește fiului ei, Ioan Cantacuzino agă, satul Șerăuți, din ținutul Cernăuți, care urma să-i plătească „cincizeci de sărindare” pentru sufletul ei⁴²; marele logofăt Vasile Ceaurul, „la ceasul morții sale, arătând și pentru grijirea sa, au hotărât cu limbă de moarte” să lase 1.000 de lei soției sale, Maria, „ca să-l grijească și pe dânsul”⁴³; aceeași sumă este lăsată de vorniceasa Catrina Ruset mamei sale, pentru înmormântare, pomeniri și milostenii⁴⁴; marele paharnic Vasile Carp a lăsat 5.000 de lei pentru „griji” și milostenii⁴⁵; Scarlat vodă

³² Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Orientalia Christiana Analecta, 227, Pont. Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1986, p. 194-195.

³³ BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260 (6 august 1701).

³⁴ *Ibidem*, CXXI/28 (15 iulie 1796).

³⁵ Iulian Marinescu, *Copii de documente din diferite arhive (1557-1863)*, în „Buletinul Comisiei istorice a României”, VIII, 1929, p. 88-97, nr. 15 (27 februarie 1767; diata lui Vasile Ruset hatman). Vezi și Ion H. Ciobotaru, *Marea trecere. Repere etnologice în ceremonialul funebru din Moldova*, București, Editura „Grai și Suflet. Cultura Națională”, 1999, p. 162-179.

³⁶ *Uricariul*, XVII, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1891, p. 56-57.

³⁷ ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXV, p. 126, nr. CXVII.

³⁸ Pentru leu și variațiile cursului său de schimb în secolele XVIII-XIX, vezi Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, ediție îngrijită de Gheorghe Luțac, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, p. 121-126.

³⁹ BAR, Documente istorice, LXIII/1 (20 decembrie 1720).

⁴⁰ *Ibidem*, CXX/137 (25 februarie 1745); Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 81-82, nr. 36.

⁴¹ Mihai Costăchescu, *Documente. Lucruri din Moldova*, în *IN*, 3, 1923, p. 113-114 (18 decembrie 1729).

⁴² ANI, Spiridonie, I/87 (1760).

⁴³ Idem, Ms. 628 (Condica Asachi I), f. 297 v.-298 r.; *CDM*, IV, vol. întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca Tinculescu, Veronica Vasilescu, Constanța Negulescu, București, 1970, p. 86, nr. 299 (rezumat).

⁴⁴ Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 152, nr. LXVIII (14 aprilie 1788).

⁴⁵ *Uricariul*, XIX, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1891, p. 39-40 (6 decembrie 1792).

Callimachi a cheltuit pentru înmormântarea domniței Ruxandra 6.387 de lei⁴⁶; marele vornic Dracachi Ruset a lăsat pentru îngropare și pentru pomenirile de până la 40 de zile 25.000 de lei⁴⁷, iar pentru pomenirile următoare, până la dezgroparea osemintelor după șapte ani, și trei ani după aceea, 80.000 de lei⁴⁸.

Pe lângă zilele de pomenire, majoritatea testamentelor cuprind un număr mai mare sau mai mic de „sărindare (de la cuvântul din greaca modernă ἡ σαρραντριά = un grup de 40)” sau „sărăcuste”, adică „pomenirea nominală a unui mort la 40 de liturghii în șir, îndeosebi în primele patruzeci de zile după moartea cuiva”⁴⁹. Prin testament, o persoană, în funcție de putere economică și statut social, stabilea sumele de bani care urmau a fi plătite de soțul supraviețuitor sau de altă rudă pentru „sărindare” la biserica în cimitirul căreia urma să fie înhumat, la bisericile și mănăstirile unde avea statut de ctitor, la alte biserici și mănăstiri din orașul de reședință sau din țară, la Sfântul Mormânt de la Ierusalim, la mănăstirile de la Muntele Athos sau la alte Locuri Sfinte, la bisericile

⁴⁶ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, București, 1903, p. 142 (1813).

⁴⁷ Suma, „pentru îngroparea mea și grijile până la 40 zile”, a fost încredințată unuia dintre epitropi, Meletie mitropolit Stavropoleos, urmând a fi folosită în felul următor: 800 de lei, pentru 40 de sărindare, la 40 biserici; 750 de lei, pentru stofa de pus în jurul năvăliei, din care după aceea se va face un felon la biserica unde îl vor îngropa; 1.000 de lei, pentru 50 de ocale lumânări de ceară; 600 de lei, la trei arhierei (300 de lei mitropolitului și câte 150 de lei la ceilalți doi arhierei); 350 de lei, la „ecpaiaoa” <personalul> Mitropoliei; 600 de lei, la 80 protopopi, iconomi, sachelari și duhovnici; 1.000 de lei, la 100 de preoți, diaconi, călugări și călugărițe; 100 de lei, la preoții bisericii unde va fi îngropat; 200 de lei, coliva, parastasul și pomenile; 350 de lei, pentru pâinea ce se va împărți la săraci; 700 de lei, care se vor împărți la săraci; 1.200 de lei, pentru cheltuieli mărunte; 2.000 de lei, arhierelui care va sluji un sărindar la biserica unde se va face pomenirea; 6.000 de lei să vor întrebuița pentru grijile până la 40 de zile (500 de lei, pentru a treia zi; 1.000 de lei, pentru a noua zi; 1.500 de lei, pentru 20 zile și 3.000 de lei, pentru 40 de zile); 5.000 de lei, oamenilor casei sale care l-au slujit (căminarul Dumitrache Filipescu; serdarul Alecu Lazar; căpitanul Enachi Antoniu; vătăfului de ogradă; unei femei care l-a îngrijit la boala lui: 1.500 lei, cea mai mare sumă; cămărășii; feciorului din casă; stolnicului și tuturor slugilor din ogradă și țiganilor robi, pentru ca „toți să-i dea iertare”; 2.000 de lei, la locuitorii de pe moșia Hoisești (vătăfului, preoți, 2 dascăli „600 lei la toți lăcuitorii moldoveni și 600 de lei la toți robii mei, țigani și țigănci, ca cu toți să-i dea iertare”); 2.000 de lei, milă la case scăpătate și la săraci (BAR, Documente istorice, DCCCXLV/263 (1 ianuarie 1837; document original, cu semnătura vornicului Dracachi Ruset). Vornicul Dracachi Ruset (Baston) a murit la 15 septembrie 1841 și a fost înmormântat la mănăstirea Dancu din Iași (Radu Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborârții moldoveni ai lui Lascais Rousaitos*, București, 1938, p. 152-154).

⁴⁸ Suma urma să fie obținută „din vânzare caselor mele”, iar epitropii trebuiau să o împartă astfel: 10.000 de lei, pentru „grijile” de până la împlinirea unui an (1.500 lei, la trei luni; 2.000 de lei, la șase luni; 1.500 de lei, la nouă luni; 5.000 de lei, la un an, din care se vor da 800 de lei pentru 40 de sărindare, la 40 de biserici); 10.000 de lei „se vor pune la loc sigur din care în zece ani, pe tot anul, se va întrebuița câte una mie lei la grijile mele”, iar 5.000 lei se vor întrebuița „cu formalnică grijă”, la șapte ani, „când se va face căutare și oaselor mele”; 10.000 de lei se vor da Mitropoliei din Iași „la facerea și împodobirea sfintei sobornicești biserici, ce se lucrează acum”, pentru pomenirea lui și a soției lui, Zoe; 10.000 de lei se vor da la Sfântul Munte Athos, ca să se împartă la biserici, „20 mari și 11 mici, schituri”, pentru pomenire; 5.000 de lei, la Sfântul Mormânt al Mântuitorului; 4.000 de lei, la mănăstirea Văratice, pentru facerea unor chilii destinate cântărețele mănăstirii; 2.000 de lei, la mănăstirile Neamț și Secu; 1.500 de lei, la mănăstirea Vorona, unde era și ctitor; 500 de lei, la biserica Buna Vestire din Iași; 10.000 de lei se vor împărți la măritatul unor fete sărace și fără nici un ajutor și la alte case boierești ruinate; 1.000 de lei, la oamenii de pe moșia Hoisești, „ca să-mi dea iertare, ca unuia ce le-am fost stăpân”; 6.000 de lei, celor patru epitropi (2.500 de lei, mitropolitul; 1.500 de lei, mitropolitul Meletie Stavropoleos și 2.000 de lei, la doi boieri); *ibidem*, DCCCXLV/264 (iunie 1835; document original, cu semnătura vornicului Dracachi Ruset).

⁴⁹ Ene Braniște, *op. cit.*, p. 405-406, consideră că termenul „sărăcustă” provine din greacă, „de la τεσσαρακοστή ἡμέρα = a patruzecia zi”, însă opinia larg acceptată este că acest cuvânt își are originea în cuvântul slav „soroc” = patruzeci (Ofelia Văduva, *Magia darului*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 179). Cuvântul „sărăcustă” a fost mai puțin folosit în Moldova (vezi testamentul lui Simion Gheuca medelnicer, din 6 iulie 1635; ANI, Documente, CLXXIX/9; DRH, XXIII, vol. întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, București, p. 194-195, nr. 159), unde s-a impus termenul „sărindar”.

din țara natală (în cazul imigranților). Numărul „sărindarelor” era variabil, de la unul, în cazul familiilor cu puțină avere⁵⁰, până la 40 și 100, în cazul marelui vornic Ion Prăjescul⁵¹, a marelui vornic Iordache Ruset⁵² sau a logofetesei Ilinca Paladi⁵³. De asemenea, șirul lăcașurilor bisericești, unde trebuia pomenit mortul cu numele, începea de la biserica unde era înmormântat și putea ajunge până la Locurile Sfinte. Astfel, medelnicerul Andreiaș Ianovici a cerut să i se dea sărindar la biserica din satul Cristești (ținutul Suceava)⁵⁴, în vreme ce Bălașa, soția medelnicerului Iorga, a dorit să i se audă numele: în biserica Înălțării Domnului a mănăstirii Neamț, în Biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim și în 24 de mănăstiri și schituri de la Muntele Athos⁵⁵, marele logofăt Iordache Cantacuzino a lăsat o mare sumă de bani pentru a fi pomenit la mănăstirea Sfântul Sava de lângă Ierusalim, la mănăstirea Grigoriu de la Muntele Athos, la mănăstirile din țară: Neamț, Secu și Agapia, la bisericile din Iași: Talpalari și Sfântul Dimitrie și la bisericile de pe moșiile sale: Popricani, Ceplenița și Buhalnița, din ținuturile Iași și Hârlău⁵⁶, iar vistiernicul Statie, nostalgic după locurile sale de baștină din sudul Dunării, a „învățat-o” pe soția sa, Cristina, să dea pentru sufletul lui: „o sută de lei la zece mănăstiri de la Sfântul Munte [...] și treizeci de lei la mănăstire, la Stemna, de la Porațe, iarăși de la Rumele”⁵⁷.

Odată cu pregătirea testamentului și cu scrierea lui, persoana, dacă mai avea câțiva pași până la „ultima poartă”, căuta să-și găsească garanții pentru întreținerea vieții și ajutor în caz de boală, iar dacă se afla în „pragul porții”, pe lângă răsplătirea aceluia care l-a îngrijit și ajutat, se gândea și la alte măsuri necesare pentru „odihna sufletului”: împărțirea cât mai corectă a averii între moștenitori, astfel încât să se evite judecățile; plata datoriilor, de orice fel, care nu erau deloc puține în cazul boierilor moldoveni⁵⁸, pentru ca rugile preoților să nu se amestece cu blestemele creditorilor sau ale slugilor și țărănilor⁵⁹; eliberarea unor țărani dependenți („vecini”) de pe moșii⁶⁰ și a unor robi țigani⁶¹; alegerea locului de înmormântare și precizarea unor detalii ale ceremonialului funerar; stabilirea darurilor care urmau a fi făcute oamenilor de pe moșii, săracilor, orfanilor și spitalelor; construcția unor biserici, fântâni sau poduri etc.

⁵⁰ La 5 decembrie 1629, Ana Ciuroaia îi dăruiește preotului Ionașcu din Bârgăoani o bucată de pământ „pentru sufletul fetei sale Costandei, căci s-au săvârșit necuminecată, să-i facă sărindar și parastas și să aibă a griji acel suflet” (*Uricariul*, XXV, volum editat de Theodor Codrescu, Iași, 1895, p. 132).

⁵¹ CDM, Supliment I, vol. întocmit de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tinculescu, Marcel Ciucă, Gabriela Birceanu, București, 1975, p. 249-250, nr. 766.

⁵² BAR, Documente istorice, CCXXIV (noiembrie 1720); Elena Bedreag, *op. cit.*, p. 582.

⁵³ Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi*, în „Arhiva”, XXVI, nr. 9-10, 1915, p. 252 („o sută de sărindare la una sută de biserici, însă 40 de sărindare să se împartă aice în orașul Iași, iar 60 să-mi dea să se împartă pe la schituri și biserici sărace”).

⁵⁴ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (un rezumat cu dată greșită, „5 martie 1699”, pus sub numele lui „Dumitrașco Cuza (?)”, a fost publicat de N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, București, 1906, p. 93).

⁵⁵ Arhiva mănăstirii Xiropotam, Muntele Athos, nr. 491; *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, I, editori Florin Marinescu, Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005, p. 233, nr. 491 (2 decembrie 1794).

⁵⁶ Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 271 (3 iulie 1819).

⁵⁷ BAR, Documente istorice, MCCLV/20 (29 ianuarie 1679).

⁵⁸ I. Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1989, p. 142-145.

⁵⁹ La 6 august 1701, Ștefana, soția lui Zaharia clucer, îi cere nepotului ei, Cărstian armaș, „să-i plătească datoriile câte sunt, precum și argații, carii ni-au slujit și nu li-am plătit, ca să nu ne blesteme și să fim la muncă <caznă>” (BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260).

⁶⁰ *Ibidem*, DCXCVII/9 (15 martie 1744).

⁶¹ Constantin Bobulescu, *op. cit.*, p. 61-62.

Unele diate erau pregătite din timp, fie ca măsură de prevedere, fie în urma unei boli peste care persoana trecea, existând cazuri în care documentul era înlocuit cu altul. Astfel a procedat Zamfira, fiica lui Andronache din Iași, care i-a făcut mai întâi o diată strănepotului, Gheorghe Frățiță, însă, văzând că acesta nu o ajută la „slăbiciunea bătrâneților”, în anul următor a dat o altă diată lui Apostol, ginerele lui Lupașcu Covrig staroste de ciocli, prin care i-a dat casa, urmând ca acesta „să o caute, și să o hrănească și să o grijască cât o trăi, și după moartea ei să-i facă grijile obișnuite creștinești și să dea sărindare, primindu-l ea ca un fecior de suflet să o moștenească cu tot ce a fi după moartea ei”⁶². Alte diate erau rupte, chiar la spovedania din preajma morții, din același motiv, nerespectarea clauzelor încă din timpul vieții persoanei. Un exemplu poate fi Anița Balș, soția lui Andrei Balș, a cărei ultimă „diată s-a făcut prin spovedanie”, înaintea ieromonahului Andrei, eclesiarhul Mitropoliei din Iași, care a consemnat adresarea directă și dojenitoare a testatoarei: „și ai zis dumneata, paharnice Gavrilii, că mi-i căuta și mi-i socoti la boala-mi și la traiul meu, dar dumneata nu m-ai căutat cu nimic, ci să dai dumneata zapisele, câte Ț-am dat, pe ace moșie <Bărdăreștii> în mâna nepotului meu, lui Ion, căci i-am dat-o lui, că el m-au socotit și m-au căutat la nevoie mea și la boala-mi”⁶³. Alt exemplu este acela al preotului Savin, care i-a dat o vie vărului său, Pavel, urmând ca acesta să o lucreze și să-i dea o sumă de bani, cu care să-și pregătească cele necesare pentru înmormântare. Însă acest lucru nu s-a întâmplat, iar preotul a constatat cu mare amărăciune că Pavel „i-a mâncat comândul”, astfel că a dat via unui nepot, preotului Toader, ca să fie „pentru grijile sufletului său”⁶⁴.

Alteori, unii moștenitori au încercat să scrie în mod fraudulos diate, în vremea când o persoană incapabilă să o facă din pricina bolii. Astfel s-a întâmplat cu Safta, fiica lui Preda Palade stolnic, căreia vărul ei, Brăescul, i-a făcut o diată, „la boala ei și fără voia ei”, în care a scris că „s-a lăsat”, cu toată averea ei, în seama marelui vornic Iordache Cantacuzino; după însănătoșire, Safta a rupt diata și a făcut alta, în care a trecut mai multe sate, din ținutul Cernăuți, în stăpânirea rudelor sale, Sandul Sturza mare logofăt și Toader Palade mare vistiernic, urmând ca aceștia „să o caute și să o miluiască în toată viața ei”, iar după moarte „să o grijască după obiceiul creștinesc, ca pe o fată de boier, și să-i dea și șase sărindare”⁶⁵. O altă poveste îl are drept protagonist pe Bejan Hudici vornic de poartă, care a făcut o primă diată fiului său din prima căsătorie, Antiohie, dându-i cea mai mare parte din avere, urmând ca celei de-a doua soții, Paraschiva, acesta să-i dea: „4 boi, și două vaci și douăzeci de stupi, să-i fie pentru comând”. La facerea acestei diate au fost mari discuții în familie, de vreme ce a fost semnată de cei patru ierarhi ai Moldovei: mitropolitul Ghedeon, episcopul de Roman Sava, episcopul de Rădăuți, Calistru, și episcopul de Huși, Iorest⁶⁶. Numai că, după trei ani, Bejan Hudici a căzut într-o boală grea și a acceptat propunerea soției sale de a schimba clauzele testamentului în favoare ei, cu obligația de a-l „griji după moarte”. După ce s-a însănătoșit, vornicul a spus că, la boală, și-a „pierdut știința și priceperea”, fiind „mai mult mort decât viu”, din care cauză a cedat „viclenelor meșteșuguri femeiești” și și-a modificat testamentul. Însă, revenind „în firea și priceperea cea dintâi”, a înțeles că a făcut o „rea greșală”, astfel că a refăcut diata în beneficiul fiului său, Antiohie⁶⁷.

⁶² BAR, Documente istorice, CXLIV/136 (23 martie 1764).

⁶³ *Ibidem*, CCCVIII/21 (5 decembrie 1735).

⁶⁴ *Ibidem*, XLV/86 (10 februarie 1691).

⁶⁵ A. Vitencu, *Documente*, în *IN*, 4, 1924, p. 205-206, nr. CXXXV (5 iunie 1740).

⁶⁶ ANI, Mănăstirea Doljești, XIV/1 (15 ianuarie 1715).

⁶⁷ *Ibidem*, XIV/2 (25 februarie 1717).

Cu toate acestea, toate dorințele exprimate de o persoană prin testament, de natură spirituală și materială, au fost respectate și îndeplinite de moștenitori. Acest fapt este demonstrat atât de lipsa proceselor răsunătoare pentru neîndeplinirea obligațiilor asumate de legatarii testamentari, menționată și mai sus, pentru că ar fi rămas documente în urma lor, cât și de listele cu cheltuieli pentru înmormântare și pentru pomenirile de după moarte. Primul document de acest gen este cel din 1612-1613, comentat mai sus. Altul asemănător din secolul al XVII-lea nu am întâlnit. În schimb, în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului XIX numărul lor a crescut (unele fiind publicate, altele încă inedite), constituind o dovadă că și în acest domeniu, al administrării memoriei, societatea românească s-a înscris pe drumul către modernitate.

Listele de cheltuieli⁶⁸ completează informațiile din testamente⁶⁹ și întregesc imaginea ceremonialului înmormântării ortodoxe și a pomenirilor de după moarte, așa cum s-a format ea în urma cercetării altor izvoare istorice (cronici⁷⁰ și istorii⁷¹, mărturii ale călătorilor străini⁷²) și a anchetelor etnografice și a cercetărilor etnologice⁷³. În prima jumătate a secolului XVII, și populația catolică din Moldova, care „și îngropa morții după ritul Bisericii <Catolice>”, însă „în câteva <obiceiuri> îi urma pe valahi, desigur, pentru că fac înmormântări și praznice întru totul la fel” (*Catholici primumque Ecclesiae ritu sepeliunt mortuos solum in quisdam Valachos sequuntur, nimirum quod exequias et mensas eodem prorsus modo intruant*)⁷⁴. Și diatele întocmite de catolici au un cuprins asemănător cu acelea ale ortodocșilor. Iată, spre exemplu, un fragment din diata Anei Lapas: „Facem știre cu această mărturie și diată a mea, eu, Ana Lapas, ajungând la gre

⁶⁸ Iacov Antonovici, *Documente bărlădene*, IV, Bârlad, 1924, p. 170 (aproximativ 1740; listă de cheltuieli la înmormântarea lui Toader Sturza mare jtnicer); BAR, Documente istorice, LXXXVI/79 (30 noiembrie 1740; Vasile medelnicer al doilea, mort la Istanbul, la Bogdan-Serai; *Anexa 1*); *ibidem*, CXX/137 („izvod de ce sunt dator, anul 7253 <1745> februarie 25, și cu comăndul, și grija și sărindarile”, semnat de Ion Neculce fost mare vornic; Iulian Marinescu, *Documente relative la Ioan Neculce*, p. 81-82); BAR, Documente istorice, MDXLIV/8 (8 iunie 1747; izvod de averea rămasă la moartea preotului Ștefan din Odobești și de cheltuielile la dezgroparea lui); *ibidem*, LXXXVI/137 (7 aprilie 1759; izvod de cheltuieli la îngroparea lui Dumitrașco Palade vistier; *Anexa 2*); *ibidem*, DCXLVI/12 (2 octombrie 1772); N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. 140-141 (cheltuielile de la înmormântarea Luxandrei Callimachi); Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X (*Documente cu privire la familia Râșcanu*), Iași, 1915, p. 299-305, CL, CLI (aproximativ 1831).

⁶⁹ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (6 iulie 1673; diata lui Andreiaș Ianovici medelnicer); *ibidem*, CLXXXVIII/260 (6 august 1701; diata Ștefanei, soția lui Zaharia clucer); *Uricariul*, XVII, p. 56-57 (10 mai 1767; diata monahului Veniamin, fiul lui Constantin Năstăsă); T. T. Burada, *Documente*, în *IN*, 4, 1924, p. 127-128, nr. XXIII (25 august 1773; diata lui Lupșaco Covrig staroste de ciocli); *Uricariul*, XI, volum editat de Theodor Codrescu, p. 322-336 (15 mai 1805 și 21 martie 1809; diata lui Iordache Balș mare vistiernic); *ibidem*, p. 337-360 (30 ianuarie 1822 și 5 iunie 1822; diata lui Constantin Balș mare logofăt); Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi*, p. 251-253.

⁷⁰ Cristina Dobre-Bogdan, *Moartea și lumea veche românească (în textele cronicarilor moldoveni și munteni)*, în „*Imago mortis*” în cultura română veche (secolele XVII-XIX), Editura Universității din București, 2002, p. 120-182.

⁷¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guțu, București, Editura Academiei, 1973, p. 241-244, 331-334; Anton-Maria del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, traducere din anul 1929 de S. Cris-Cristian, Iași, Editura Tehnopress, 2005, p. 58-62.

⁷² *Călători străini despre Țările Române*, VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 70-72 (Călătoria lui Paul de Alep; „Înmormântarea în Moldova”).

⁷³ Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 762 p.

⁷⁴ Marco Bandini, *Codex. Vizitarea generală a tuturor Bisericilor Catolice de rit roman din Provincia Moldova 1646-1648*, ediție bilingvă de Traian Diaconescu, Iași, Editura Presa Bună, 2006, p. 414-415. Vezi și Ion H. Ciubotaru, *Catolicii din Moldova. Universul culturii populare, II Obiceiurile familiale și calendaristice*, Iași, Editura Presa Bună, 2002, p. 141-207.

boală și temându-mă de datoriia omenească că voi lua, după a mea foarte grea slăbiciune, dintru ale mele ce am, am făcut părți să să știe unde s-a da: două vii mari ce sunt la Copou să să vândză și să se grijască sufletele, al meu și al soțului meu, și la moarte grijință; și o scoarță să să dea la biserică și banii casei iarăși să se dea la slujbă și la altă grijință a sufletelor noastre”⁷⁵. De asemenea, Catrina Dediuleasa i-a dăruit preotului Iosif Zingali din Faraoni, „pentru slujbe, o vie și 35 de stupi, urmând ca acesta să i le oficieze și să-i plătească o parte din datorii”⁷⁶.

Pentru înmormântare, atât persoana care se pregătea pentru „ultimul drum”, cât și moștenitorii, se preocupau de toate cele necesare, atât de ordin spiritual, cât și de natură materială, însă o cercetare istorică exploratorie, cum este aceasta, nu le-a putut scoate la lumină pe toate. Astfel, în documentele cercetate am identificat preocupări pentru: sicriu (racă) și îmbrăcarea lui (giulgiu de mătase; pernuță, umplută cu bumbac; adamască roșie sau postav și ținte pentru învelit sicriul pe dinăuntru și pe dinafară); hainele mortului; pânza pentru acoperirea năsaliei („canață <pânză de mătase> cu flori de fir”, sandal roșu, bogasiu alb și roșu, stofă, atlas și ținte galbene pentru fixarea pânzei); „testemeluri” (basmale) pentru năsalie, pentru sfeșnice și pentru crucea care merge înaintea mortului, precum și pentru zugrăvitul făcliilor; plata pentru „citirea stâlpilor” (rugăciunile preoților în casă); ceară albă și galbenă pentru lumânări (în cantități mari), tămâie și smirnă; împodobitul sfeșnicelor (hârtie zugrăvită) și a făcliilor („flori liptcăneste” <de Leipzig>); plata serviciului funerar pentru arhieriei, egumeni și arhimandriți, preoți, ieromonahi, diaconi și cântăreți bisericești; zidirea mormântului; bani pentru ciocli, care se ocupau de facerea gropii și de coborârea sicriului în mormânt; bani pentru pânza de coborât sicriul în groapă; păsări necesare pentru prohod, care se dădeau de pomană la groapă, peste sicriu; bani pentru trasul clopotelor și sărindare; cantități mari de pâine pentru împărțit la săraci (600, 1.000, 2.000 de pâini și mai mult); bani pentru săraci și copiii de la școală, care se împărțeau la ieșirea mortului pe poartă, pe drum și la biserică; danii pentru biserică; bani pentru făcliile breslelor și pentru starostele de ciocli.

Documentele cercetate nu conțin informații semnificative despre „bocitoare”, care erau prezente la cele mai multe dintre înmormântări, chiar dacă principele Dimitrie Cantemir a scris că doar „femeile mai bogate tocmeau bocitoare, care știau multe bocete, prin care înfățișau nefericirea și deșertăciunea vieții”⁷⁷. Într-un singur testament, dintre cele studiate, Andreiaș Ianovici a cerut ca, „la moarte, să nu mă bociți cu lăutari sau cu femei”⁷⁸, ceea ce arată că practica avea un mare grad de generalitate⁷⁹. Nici lăutarii nu sunt des pomeniți în testamente sau în listele de cheltuieli pentru înmormântare; doar la înmormântarea Ruxandrei Callimachi, în 1813, se vorbește despre plata unor „muzicanți nemți”⁸⁰. O altă practică, neelucidată încă, dar care se cuvine a fi semnalată, am identificat-o în diata Măricuței Gheuca, din 8 iulie 1651: „după săvârșăniia mea, dumnealui <Toader Palade> să aibă a mă comânda și a-mi pune țar, ca unii jupănese, cum se pune

⁷⁵ *Documenta Catholicorum Moldaviae*, A. Documente românești, I. Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași, I (1627-1750), vol. întocmit de Silviu Văcaru și Anton Despinescu, Iași, Editura Presa Bună, 2002, p. 103-104, nr. 49 (8 aprilie 1718).

⁷⁶ BAR, Documente istorice, CXXXV/156 (5 august 1744).

⁷⁷ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 331.

⁷⁸ BAR, Documente istorice, CXII/70 b; Ion Chiș Șter, *op. cit.*, p. 270 (după N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XI, p. 93).

⁷⁹ Vezi Teodor T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, Iași, 1882, p. 71-157; Ion H. Ciubotaru, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trecere)*, p. LV-CXI.

⁸⁰ N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. 140.

și altor jupănele⁸¹. Cuvântul „țar”, foarte clar scris, așa că nu poate fi îndoială asupra citirii lui, se referă la un ritual funerar, specific înmormântării femeilor nobile, cuvânt pe care, însă, nu l-am găsit în alte documente sau în literatura etnologică.

Ritualul înmormântării cuprindea obligatoriu coliva, bine reprezentată în sursele cercetate, precum și un „pom” și o „masă a pomenilor”⁸², care însoțeau mortul de acasă până la mormânt, pentru facerea căruia se foloseau: colaci, mari și mici, prescuri, stafide, smochine („păpuși <șiraguri> de smochine”), lămâi, portocale, poleială albă și galbenă și beteală pentru împodobirea lor⁸³, „cofeturi” (zaharicale) etc. Toate ingredientele erau cumpărate de la magazinele din Iași sau din alte orașe, după care erau încredințate „colivarului” și unor femei pentru a le așeza în „pom” sau pe „masa pomenilor”.

Pentru praznicul de după înmormântare (*comând*) și pentru praznicele de până la un an, de la trei și de la șapte ani, listele de cheltuieli cuprind alimente, din care se făceau mâncărurile: făină de grâu și de porumb (în secolul al XVIII-lea), orez, mălai, mazăre, varză, ceapă, fasole (în secolul al XVIII-lea), pește (morun, somn, crap, icre, uneori negre) și, foarte rar, fructe de mare (caracatiță), carne de pasăre (găină, gâscă, curcan), de oaie și miel, de vită⁸⁴ și, foarte rar, de porc⁸⁵, miere, năut, piper, șofran, unt-de-lemn, unt, lămâi și zeamă de lămâie, sare, ciuperci, zahăr, precum și băutură: vin (în unele cazuri, în cantități destul de mari), uneori bere, și în cazuri mai rare horilcă sau rachiu (în secolul al XVIII-lea). Alimentele adunate din aceste liste confirmă parțial cele scrise de călugărul catolic Niccolò Barsi privitoare la praznicul de după înmormântare: „La această masă nu mănâncă altceva decât pește, și spun că fac acest lucru pentru a arăta pedepsire trupului, și de durere pentru cel mort; dar beau totuși vin și bere”⁸⁶. Cea mai mare cheltuială se făcea la praznicul de 40 de zile, numit și „panaghia” sau „ridicarea panagiei”, zi în care, potrivit tradiției ortodoxe „se produce «desprinderea» definitivă a sufletului de lumea pământeană și integrarea lui în marea familie a moșilor și strămoșilor mitici”⁸⁷.

⁸¹ ANI, Documente, CLXXIX/16 (original românesc). Documentul a fost publicat de mai multe ori: Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXI, Iași, 1929, p. 79, nr. 66 („a-mi pune țar”); N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VI, București, 1904, p. 21-22, nr. 37 („a pune țarc... nii giupănesă, cum să pune și altor giupănesă”); *ibidem*, XVI, București, 1909, p. 190 („și a-mi pune țar <sic>, ca unii giupăniase”). Măricuța Gheuca era o persoană în vârstă, al cărei soț, Simion Gheuca, murise în 1635.

⁸² S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români. Studiu etnografic*, București, 1892, p. 161-188; Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, p. 207-214; Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostazele românești ale nemuririi*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 251-253.

⁸³ Potrivit episcopului Iacov Antonovici, poleiala „se întrebuița la poleirea smochinelor, a lămâilor și a portocalelor, sau a altor fructe ce se vor fi pus în anume bețișoare, pentru a se înfinge în colacii, numiți în limba poporului capete, ce de regulă se fac, până în ziua de azi în Moldova, la înmormântări, în formă de S și de 8” (*op. cit.*, IV, p. 170-171).

⁸⁴ Spre exemplu, la pomenirile postelnicului Gheorghe Cananău s-au tăiat: „un bou, 6 oi, la grija dintâiu; 4 oi, la 15 zile; 6 oi, la 20 zile; 1 vacă, 6 oi, la 40 zile; 1 vacă, 3 oi, la jumătate de an; 1 vacă, 6 oi, la un an; 1 vacă, 2 oi, la 2 ani” (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXI, București, 1911, p. 130). Călătorul francez De La Croix, secretarul ambasadei franceze din Constantinopol, a consemnat că praznicul de după înmormântarea unui domn „se încheie împărțindu-se săracilor carne friptă, mai cu seamă de vacă, pentru care împrejurare se taie peste cincizeci de capete de vite” (*Călători străini despre Țările Române*, VII, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980, p. 266-267; Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Pagini de etnografie românească în opera memorialistică a unor călători străini <secolele XVII-XVIII>*, în „Revista de etnografie și folclor”, XVII, nr. 5, 1972, p. 380).

⁸⁵ Am întâlnit carnea de porc doar într-o listă de cheltuieli la praznicul de jumătate de an al Măriuței Holban, născută Râșcanu (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X, p. 304; aproximativ 1830).

⁸⁶ *Călători străini despre Țările Române*, V, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1973, p. 77.

⁸⁷ Ion H. Ciubotaru, *Aspecte ale ceremonialului funerar din Moldova*, în „Anuarul de Folclor”, V-VII, 1984-1986, p. 260-264; vezi și idem, *Folclorul obiceiurilor familiale din Moldova (Marea Trecere)*, p. LI-LIV.

Pe lângă tradiționala „masă de pomană”⁸⁸, familia oferea și daruri, constând din: străchini, talgere, linguri, haine pentru săraci și pentru copiii din școli, basmale de fir, cămăși, șervete pentru mâini („mâneșterguri”), șervete de față și corp etc.; blănurile și alte haine scumpe erau dăruite membrilor familiei, iar hainele obișnuite unor rude sărace sau unor familii boierești sărăcite. Astfel, vorniceasa Catrina Ruset a hotărât ca: „straiele mele, câte sunt toate, să se dea pe la fete de boieri sărace”⁸⁹, iar marele vistiernic Iordache Balș poruncește fiilor săi ca hainele „mai bune să se vândă, și cu banii ce se vor cuprinde să se cumpere straie proaste și să se îmbrace câți săraci vor putea”⁹⁰. Pe drumul către biserică și după înmormântare, moștenitorii trimiteau pomeni (mâncare și bani): la închisori, la oamenii cu handicap („calici”) și la copiii săraci de la școală din mănăstirea Socola (înființată la începutul secolului XIX), și daruri la preoți, călugări, boieroaice sărace și la sihaștri. În acest din urmă caz, părinții lui Vasile medelnicer al doilea, care a murit în septembrie 1743 la Istanbul, au trimis sume de bani, nu foarte mari: la doi sihaștri, nenumiți, de la Hlăpești și Ceahlău, și la doi sihaștri, bine cunoscuți, Agathon sihastrul din pădurea de lângă Botoșani și sihastrului Sila de la mănăstirea Putna⁹¹.

Informațiile de mai sus au fost adunate din mai multe diate și liste de cheltuieli, însă în cele ce urmează voi prezenta un caz în sine: lista cheltuielilor „cu îngropare și grijile” răposatului Ion Balș, din 10 martie 1779⁹². Ion Balș, al cărui loc în genealogia familiei Balș nu este prea clar⁹³, a murit în primăvara anului 1778, după o perioadă în care a fost bolnav, cheltuindu-se, potrivit listei, 100 de lei la suferința lui. Pentru înmormântare, cheltuielile s-au făcut pentru: slujbele bisericesti („pentru 27 stâlpi și 6 psaltiri ce s-au citit”, lumânare mare pentru sfeșnic, tămâie, smirnă, zugrăvitul „răspetei” <crucea sau giulgiul>) și îmbrăcămintea mortului (o pereche „mestii” <cizmulite de piele>; trei coți „astar” pentru acoperitul trupului, bumbac); toiagul funebru și „dotarea răposatului”⁹⁴ (o oca de ceară „din care s-au făcut toiagul și crucea”; „un galben ungueresc <echivalentul a 4 lei și 78 bani>, ce s-a pus la crucea cu care s-a îngropat”); raclă (o scoartă, ținte galbene, cuie de fier) și năsălie; diferite pânzeturi și basmale pentru îmbrăcatul sicriului, a năsăliilor, a sfeșnicelor, a prapurilor etc. (2 brăie și 8 basmale de mătase, „sandal” roșu și alb, „șiret” galben, stofă și atlas); închirierea cortului sub care a stat sicriul; groapă (zidirea mormântului cu 200 de cărămizi; frânghii pentru coborâtul sicriului); colivă (un praf roșu pentru colorat), „masa pomenilor” („capetele”, adică nouă colaci, care se pun pe „năsălia mică”⁹⁵) și „pomul pomenilor” (12 lămâi, cu câte 6 bani bucata, poleială, cafea, hârtie albă, smochine, 2 ocale stafide roșii, 3 ocale zahăr,

⁸⁸ Ofelia Văduva, *Pași spre sacru. Din etnologia alimentației românești*, București, Editura Etnologică, 2011, p. 182-186.

⁸⁹ Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 154.

⁹⁰ *Uricariul*, XI, p. 334 (15 mai 1805).

⁹¹ BAR, Documente istorice, LXXXVI/79.

⁹² ANI, Documente, MXLII/1 (Anexa 3). Documentul a fost menționat și de Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, Editura Meridiane, 1990, p. 128. La înmormântarea Ilenei Ruset (născută Dimachi), soția lui Lascarache Ruset, s-au cheltuit doar 220 de lei, fiind o familie mai săracă, însă regăsim foarte multe dintre cele însemnate în alte liste de cheltuieli (12 martie 1775; Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului*, București, 1905, p. 96-98).

⁹³ <Tabelul genealogic al familiei Balș>, în *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, I, coordonator și coautor Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 252-255.

⁹⁴ Ion H. Ciubotaru, *Obiceiurile funebre din Moldova în context național*, p. 174-176, 181-182.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 212-214.

2 ocale „cofeturi”, covrigi, posmagi); lumânări și făclii (37 ocale făclii de ceară, care au costat 75 de lei); trasul clopotelor la zece biserici, câte un leu pentru fiecare biserică; răsplata arhierilor (mitropolitul și doi episcopi), a arhidiaconului, a protopsaltului și a psaltului al doilea, pentru patru preoți ai mitropolitului și pentru patru egumeni; basmale mitropolitului și preotului duhovnic; bani, hrană (măslina și icre) și băutură (horilcă) pentru zidar, lemnar, cioclilor, împreună cu starostele lor, și femeilor care au ales grâul pentru colivă; „orți” pentru preoții care au fost la prohod, „parale” (o sumă mare: 50 de lei și 42 bani) și 500 de pâini norodului (12 lei și 60 bani; socotind un leu la 133 bani, reiese că o pâine costa puțin peste trei bani; pâinea a fost adusă cu un car); 12 lei pentru 12 făclii ale breslelor din Iași. În total, în afara altor cheltuieli necuprinse în listă, pentru îngroparea lui Ion Balș s-au plătit 371 lei și 87 bani.

Pentru pomenirile de la 3, 9 și 40 de zile și cea de un an (pomenirea de la jumătate de an nu a fost consemnată în această listă), familia a făcut cheltuieli, în principal, pentru „pom” și pentru „masa pomenilor”, pentru care, pe lângă toate cele menționate mai sus, mai găsim: aluat pentru pomeni, miere pentru colivă, mere și portocale; mai multe ocale de lumânări și făclii de ceară; bani pentru arhierii, diaconi și cântăreți; „orți” și parale la preoți și săraci; câte 200 de pâini care s-au împărțit „norodului” și zece ocale de vin la temniță, la pomenirea de un an. În total, cu tot cu cheltuielile de la înmormântare, familia Balș a plătit 986 de lei și 36 de parale. În afară de această sumă, marele logofăt Lupu Balș, capul familiei, a primit 150 de lei, pentru „sărindare” și 70 de lei, pentru a plăti datoriile răposatului.

După o generație, în 1833, la înmormântarea postelnicului Ioan Vârnav, în cimitirul bisericii Sfântul Nicolae din Popăuți (Botoșani), lista de cheltuieli, care însumează 8.409 lei, mai dezvăluie puțin din componența cortegiului funerar (patru boieri au mers pe lângă năsalie, iar patru slujitori ai casei au dus-o) și din însemnele doliului (pânză neagră pentru lumânările boierilor și cordea neagră pentru „cevelele” <basmale> de la cârja și de la lumânarea mitropolitului)⁹⁶, și adaugă o noutate, nemenționată în alte documente de acest fel: plata a „doi galbeni <68 lei> iconomului Ionică pentru cuvântul ce-au făcut, encomion, la îngropare răposatului”⁹⁷. Omagierea defunctului, printr-un cuvânt în biserică, este menționată de Dimitrie Cantemir la ceremonia înmormântării domnilor Moldovei⁹⁸, însă nu s-a păstrat niciun asemenea „cuvânt”. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dar mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au început să se scrie „cuvântări de înmormântare și de pomenire”, care s-au păstrat⁹⁹.

⁹⁶ Basmalele negre, ca însemn de doliu, sunt amintite și de ofițerul suedez, E. H. Schneider von Weismantel, în „jurnalul” călătoriei sale în Moldova, din anii 1710-1714 (*Călători străini despre Țările Române*, VIII, vol. îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 363), în vreme ce Anton Maria del Chiaro Fiorentino a consemnat că familia mortului își „vopsea în negru hainele uzate” (*op. cit.*, p. 60).

⁹⁷ BAR, Documente istorice, CM/214 (27 aprilie 1833; sicriul postelnicului Ioan Vârnav a fost așezat în mormântul tatălui său, banul Constantin Vârnav, ale cărui „ciolane” au fost puse într-un săculeț și lăsate în groapă); *ibidem*, CM/216 („banii milosteniilor”; 16 lei, împărțiți la boieroaice și boieri: Ruxandra Duca, Casandra Anghelachi, Iordachi Gioian, Iordachi Negruți etc., duhovnicului Dometian, preotului Athanasie, „slujitorul casei”, unei „preotese văduve, oarbe, de la Sfântul Ilie” etc.); *ibidem*, CM/17 (împărțirea „straielor răposatului”: anteriile, stolnicului Iordachi Gioian și sulgerului Manolache Bou; stofa de mătase de pe năsalie, unei fete a lui Anghelachi, ceasornicul, duhovnicului Dometian etc.).

⁹⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 241.

⁹⁹ *Cuvântări de înmormântare și pomenire (din veacul al XVI-lea până la 1850)*, retipărite și întovărite de note de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1909, p. 21-138.

Pe lângă lista de cheltuieli, de la înmormântarea postelnicului Ioan Vârnav, s-au mai păstrat și cele de la pomenirile de 3, 9, 20 și 40 de zile, de la jumătate de an¹⁰⁰ și de la un an¹⁰¹; din listele primelor patru impresionează numărul mare de preoți și diaconi prezenți la pomenire, peste 100, și numărul mare de pâini împărțite la popor, peste 2.000, iar din listele ultimelor două este de reținut faptul că slujba de pomenire s-a făcut la mormânt, iar praznicele s-au ținut la conacul din satul Tudora (ținutul Botoșani) și la mănăstirea Neamț. Participarea unui mare număr de preoți la înmormântările persoanelor înstărite a fost o constantă a vieții sociale românești, consemnată de arhidiaconul Paul de Alep în Moldova mijlocului de secol XVII, care a scris că la moartea unui om bogat se puteau aduna toți preoții din orașul Iași¹⁰². Obiceiul s-a păstrat, astfel că la începutul secolului al XIX-lea, Ilinca Paladi a cerut ca la înmormântarea ei să fie prezenți: 7 arhierii (cei patru arhierii ai Moldovei și trei episcopi titulari ai unor eparhii din Imperiul Otoman, care trăiau la Iași), 7 diaconi, 15 arhimandriți, 150 de preoți și 2 psalți¹⁰³.

Întorcându-mă acum la listele de cheltuieli, acestea conțin informații despre obligația ca moștenitorii să se îngrijească de construcția pietrelor de mormânt¹⁰⁴, a unei fântâni¹⁰⁵ (sau a mai multora), situate la drum și cu apă bună, a unui pod peste vreun pârâu de la una dintre moși sau chiar în orașul Iași (Gheorghe Cogălniceanu), și, în unele cazuri, atunci când averea era mai mare, a unei biserici¹⁰⁶, a unui schit, a unei mănăstiri¹⁰⁷ sau unei clădiri dintr-o mănăstire (zidul împrejmuitor, chiliile etc.), a unei „bolnițe <spital>”, pentru „părinții <din mănăstirea de la Mogoșești, ținutul Dorohoi>”, ce vor fi bolnavi, cum și pentru alți străini”, care să aibă un doctor și o „spițerie” (farmacie)¹⁰⁸ sau să se preocupe de întreținerea unor școli pentru săteni pe moșiile lor (Dumbrăveni și Pașcani, sate ale familiei Balș)¹⁰⁹.

Apoi, după pomenirea de un an de zile, se făceau comemorări în fiecare an, precum și în zilele rânduite de Biserică pentru pomenirea morților, până la ceremonia de dezgropare a osemintelor persoanei decedate, care se făcea la trei ani sau la șapte ani după moarte. Dezgroparea osemintelor la trei ani este larg atestată în testamente și în listele de cheltuieli¹¹⁰, deși liturgica Bisericii Ortodoxe nu menționează explicit acest termen.

¹⁰⁰ BAR, Documente istorice, CM/215 („trei zile”; 766 lei), 229 („40 zile”; 1.407 lei); *ibidem*, CM/265 („jumătate de an”; 355 lei), *ibidem*, CM/266 („nouă zile; 767 lei); *ibidem*, CM/267 („20 zile”; 119 lei). O parte dintre cheltuielile (579 lei), din vremea cât a fost bolnav și de după moartea lui Ioan Vârnav, până la praznicul de 40 de zile, au fost suportate de fiul său, Iordache „von Vârnav”; spre exemplu, doctorului Cron, „care a venit în fiecare zi, și de două ori pe zi, vreme de patru săptămâni la babaca <tata>” (*ibidem*, CM/220).

¹⁰¹ *ibidem*, CMI/55 (5 mai 1834; s-au cheltuit 371 lei).

¹⁰² *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 71.

¹⁰³ Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Paladi și al soției sale, Ilinca Costachi*, p. 251.

¹⁰⁴ BAR, Documente istorice, CLXXXVIII/260 (6 august 1701).

¹⁰⁵ Teodor T. Burada, *Datinile poporului român la înmormântări*, p. 51.

¹⁰⁶ BAR, Documente istorice, DCXX/117 (Constantin Feștilă dispune, la 11 ianuarie 1776, să se facă o „biserică de piatră la Todirești”, care să fie pusă sub ascultarea mănăstirii de la Ezăreni, unde va fi înmormântat, și „o fântână în deal la Todirești, lângă crâșmă, și un pod să se facă în pârâu ce vine din Poiana Popii”).

¹⁰⁷ ANI, Documente, CDLX/64 (2 martie 1774; Ștefan Capșa și soția sa, Maria, hotărâse, prin diată, întemeierea mănăstirii de la Broșteni, ținutul Suceava).

¹⁰⁸ N. Iorga, *Testamentul unui călugăr de la începutul veacului al XIX-lea*, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXII, București, 1913, p. 222.

¹⁰⁹ *Uricariul*, XI, p. 325, 327.

¹¹⁰ BAR, Documente istorice, CXII/70 b (6 iulie 1673); Arhiva de Protaton, Muntele Athos, nr. 236 (24 iulie 1786; *Ρομμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους. Αρχείο Προτάτου*, ed. Florin Marinescu, Atena, 2001, p. 295, nr. 383); *Documente românești din arhiva mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, I (2 decembrie 1794); BAR, Documente istorice, CXXI/28 (15 iulie 1796); ANI, Mitropolia Moldovei, CLII/35 (1811); Mariana Lazăr, Gheorghe Lazăr, *op. cit.*, p. 271 (iulie 1819).

La mijlocul secolului al XVII-lea, arhidiaconul Paul de Alep mărturisește că patriarhul Macarie al Antiohiei a oficiat o slujbă în cimitirul mănăstirii Sf. Sava din Iași, fiind rugat de un om, care i-a spus: „Tatăl meu, înainte de a muri, a lăsat cu limbă de moarte: «la trei ani după moartea mea, să deschizi mormântul meu și să privești de față cu un dregător și, dacă este un patriarh, să citească asupra mea molitva de dezlegare»”. După săvârșirea slujbei, familia a făcut un parastas în trapeza mănăstirii, unde „s-a pus o masă mare cu tot felul de bucate, apoi colivă și vin și s-au împărțit lumânări mari la toți cei de față”, iar „după praznic, fiul răposatului a împărțit o pomană celor de față pentru că acesta e obiceiul în țara Moldovei și în Țara Românească”¹¹¹. În schimb, liturgica Bisericii Ortodoxe menționează și explică dezgroparea mortului după șapte ani¹¹², însă acest interval apare mai rar în documentele cercetate; l-am întâlnit abia la începutul secolului al XIX-lea¹¹³.

Și la dezgroparea osemintelor, familia se îngrijea de oficierea unei slujbe de pomenire, urmată de un praznic și de pomeni, îndreptate către cei apropiați și către săraci. Astfel, familia Ruset a cheltuit la dezgroparea trupurilor marelui vornic Neculai Ruset și a surorii lui, Ecaterina¹¹⁴, care fuseseră înhumați în cimitirul mănăstirii Dancu, 1.820 de lei, împărțind banii între mitropolit și slujitorii lui, egumenul mănăstirii și călugării de aici, lumânări, pomeni, colivă, pâine și bani la săraci¹¹⁵.

Închei aici această cercetare exploratorie, dedicată mai ales ceremoniei de înmormântare și pomenirilor de după moarte, așa cum se pot observa în diate și din listele de cheltuieli, începând din prima jumătate a secolului XVII și până în anii '30 ai secolului al XIX-lea. În curgerea generațiilor, nu am identificat schimbări mari privitoare la ceremonia de înmormântare și la desfășurarea ciclului de pomeniri de după moarte, cu excepția unor detalii, datorate schimbărilor de natură economică și culturală din Moldova. Se diversifică însă, ca expresie a acelorași schimbări, locurile către care testatorii își îndreaptă ajutoarele materiale, în speranța obținerii iertării divine. Pe lângă Biserică, care rămâne principala destinație a acestor ajutoare, de la mijlocul secolului XVIII apare Spitalul de pe lângă mănăstirea Sfântul Spiridon din Iași¹¹⁶, apoi școli, spitale și chiar dorite „case de copii”¹¹⁷ din capitală și din alte orașe ale Moldovei.

¹¹¹ *Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 70-71.

¹¹² Ene Branște, *op. cit.*, p. 406-407.

¹¹³ *Uricariul*, XI, p. 345 (30 ianuarie 1822); Toma G. Bulat, *op. cit.*, p. 188 (10 aprilie 1827); N. Iorga, *Testamentul unui călugăr de la începutul veacului al XIX-lea*, p. 222.

¹¹⁴ Marele vornic Neculai Ruset și sora lui, Ecaterina (căsătorită cu logofătul Depasti), erau copiii lui Iordache Ruset (Baston) și ai Ecaterinei Costandache (Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, I, p. 102-103).

¹¹⁵ BAR, Documente istorice, DCCCXLV/53 (aproximativ 1800).

¹¹⁶ Încă de la fondare, Spitalul din mănăstirea Sfântul Spiridon a fost considerat de unii boieri „locul cel mai bun și mai de trebuință” către care trebuiau să-și îndrepte sprijinul material, „pentru pomenirea sufletului” și „ca să fie pentru agiutorii svintii bisărici și a cheltuelii spitalului ce să faci, pentru grija săracilor bolnavi, ci-i aici în târgul Iașii” (ANI, Spiridonie, X/9; 15 februarie 1760).

¹¹⁷ *Uricariul*, XI, p. 50 (30 ianuarie 1822; marele logofăt Constantin Balș dispune ca: „dacă se va hotărî și se va face în orașul Iași vreo punere la cale, pentru vreun orfanotrofion”, atunci fiii săi să-i dea 1.000 de lei în fiecare an).

ANEXĂ

1. 1744 (7253) noiembrie 30.

† Izvod de ce s-au cheltuit la grijile iubit fiului meu, lui Vasilie biv vtori med(elnicer), carele mergând la Țarigrad, din poronca g(o)s(po)d, la mărie sa Ioan Nicolae voevod, domnul Țării Moldovii, i s-au întâmplat moarte fiului, lui Vasili, la Țarigrad, la Bogdan Serai, la 14 dzile a lui săptevrie, la 6 ceasuri de noapte, iar veste ni-au venit, săpt(evrie) 24, la anii de la Zidire Lumii, 7252 <1743>, iar acum iaste vălet 7253 <1744> noem(vrie) 30.

Ce s-au cheltuit la pamînți:

– 42 lei, 11 potronici¹, 1 ban:

† 31 lei, 6 potronici, 6 bani, pe 25 ocali cear(ă), ce s-au luat de la Sandul Jora, câte 50 par(ale) pe ocă;

† 6 lei, 10 potronici pol², pe 5 oc(ă) cear(ă), ce s-au luat ot Nicolai post(elnic), tij așe;

† 4 lei pol pe oc(ă) cear(ă), câte 45 par(ale) oca, făcut(ă) gata, ce s-au mai cumpărat de aici, de la Eș(i);

† 2 lei, o chilă orezu;

† 10 potronici pol, cinci oc(ă) p(o)l nohot;

† 7 potronici pol, o lit(ră) piperiu;

† 6 potronici, 6 bani, doi oc(ă) strafidi;

† 6 potronici, dzéce păpuși smochini mici și o ocă smochini mari, pentru pomeni;

† 5 potronici, 4 bani, pentru poleială de pomene;

† 2 lei, 4 potronici, 8 bani, o camăn(ă) moron și o camăn(ă) carap;

† 6 potronici, o litră tāmâe;

† 10 potronici pol, o ocă untdelemn și o ocă zam(ă) de alāmâe;

† 1 leu, 3 potronici, pe 55 strachini;

† 9 bani, șeasă ulcel(e) de groș;

† 1 leu, 1 potronic, un drob de sare;

† 3 potronici, un conțu de hârtie;

† 4 potronici, 8 bani, patru cofe;

† 7 potronici pol pe 48 talgire;

† 1 leu pe 40 linguri simciritu, neaflându-se mai proaste;

† 9 potronici pe dzéce oale de celi maré;

† 2 lei, 6 potronici, 3 bani, pe o dulămiță aba și o păreche ciubotate căputate,

lui Ion copilu rus, ce l-am dat de slujba nepotu-mieu, fiind dum(isale) vecin;

† 1 leu, 10 potronici pol, o cădelniță la beserică pentru sufletul lui Vasilie;

† 9 potronici, doi părechi cuțite li-au luat Paraschiva;

† 1 potronic, 1 ban, pe cinci stec(le) de deres la masă, cu una mai maré;

† 1 leu, 6 bani, trei oc(ă) pol horilcă, o șcatulcă;

† 4 potronici pol pe 6 cane mari, câte doi parale și giuământate;

† 2 lei, 9 potronici, 6 bani, făclierilor, pentru lucrul făcliilor;

† 2 lei, 3 potronici, de zugrăvitul făcliilor de provod, cu una mai mică;

¹ În text, cuvântul este prescurtat: pt (potronic/potronici).

² În text, cuvântul este prescurtat: pl (pol).

† 2 lei, 1 potronic, 8 bani, ce s-au dat pe la temniță și pe la calici m(i)l(o)stenie, cu mâna Sandului meu;

† 120 lei, ce s-au dat 12 sărindare, pentru sufletul lui, săracul;

– 10 lei la Maica Precista Golăia, în Eș(i);

– 10 lei la Agafton săhastru, din codru ot Botășeni;

– 10 lei la popa Toader de la besereca noastră din Dolniceni;

– 10 lei la popa Chiriac din Căcărădzéni;

– 10 lei la popa din Doroșcani, de la Jora;

– 10 lei popii lui Nicolaei de la besereca noastră de la Scobițeni;

– 10 lei popii lui Ion de la besereca Banului din Eș(i);

– 20 lei, doi sărândari la părintele Deonisi de la Bogdan Saraii, din Țarigrad, unde s-au săvârșit;

– 10 lei la popa Lupul de la besereca g(o)s(po)d din Cotnari;

– 10 lei popilor de la besereca Roșcăi din Eș(i), unde să chiam(ă) Prepodobna Paraschiva;

– 10 lei de la besereca din Tălpăleri din Eș(i).

M(i)l(o)steniile ce s-au dat cu mâna me:

† 6 lei, ce s-au dat:

– 1 leu călugărului, sin Lupului vor(nic);

– 6 potronici altui săhastru de la Ceahlău;

– 9 potronici Măriuții Burgheloaie;

– 1 leu lui Sila săhastrul ot Putna;

– 2 lei popi(i) lui Anton din Tălpăleri, agiutor la un contăș, pentru sufletul lui Vasilie.

† 11 lei, patru ughi³, un zermacup s-au dat lui Stamatie tretii armaș, cari au luat asupra sufletului său că i-ar fi dat fiiu(lui) nostru, lui Vasilie, la Țarigrad, neavând de cheltuială, mărturisind⁴ și log(o)f(ă)tu(l) Tănas(e), fiind și el la Țarigrad.

† 13 lei, 1 potronic pol, cheltuila cailor lui Vasili, de la Țarigrad până la Eș(i), cu mân lui Tănas(e) log(o)f(ă)t, s-au dat lui Tănas(e), precum arată peci a lui.

† 5 lei s-au dat Ursului ot Vist(ierie) pe mărturie lui Ursachi slug(a), ce-au dzis c-ar fi dat Hurmuzachi a Ursului de cheltuial(ă) lui Vasili la Țarigrad, fiind bolnav;

† 16 lei, 3 potronici pol, s-au dat lui Andronachi vam(e)ș, zet Calmășul, pe 5 bogasie, câte 3 lei, 3 potronici, ce-au luat Paraschiva, pentru înbrăcăminte ei de jele.

† 24 lei, 2 potronici, 4 bani, s-au dat goștina pe 220 oi la Cărligătură, fiindu goștinar vel post(elnicul), făr(ă) 120 oi, ce-am făcut chivernisală, de nu s-au plătit de goștină.

† 4 potronici, 2 bani, s-au dat unui copil din cas(ă), ce-au venit să pliniască banii goștinii, având izvod și pe la alții.

† 2 lei s-au dat lui Precop cioban din simbriia lui, ot ez(i) ce i-au dat Paraschiva.

† 9 potronici s-au cumpărat pândză de cămeșe lui Ion păcurariul, cu dzece parale păcură, pentru rădvan, mergându Paraschiva la Dolniceni, și cu 3 par(ale) tiutiun pentru oi, ce era râioas(e).

† 9 potronici pe o părechi bernevigi aba lui Ion copilul rus.

† 2 lei pol s-au dat lui Dropie pentru niști vin, ce s-au luat la pamente lui Vasili de 40 dzile.

³ De aici rezultă că la această vreme 11 lei valorau 4 ughi.

⁴ În text: „mărtărisind”.

- † 9 potronici s-au dat pe doi coase ce li-au luat Paraschiva în iastă vară.
- † 2 lei s-au dat Sandului Jora, ce i-au fost datorie Paraschiva.
- † 1 leu o părechi mestii, cu papuci, tij Paraschivii.
- † 6 la Ilie croitorul, pentru zăboanile copiilor, ce-au fost luat de la Ioniță, zet lui Gavrilaş.
- † 1 leu, 7 potronici, 2 bani, ce s-au luat her de s-au tocmit rădvanul, cându au mersu Paraschiva la Dolniceni, după ce-au venit de la icoana de la Niamț.
- potronici, 4 bani, unui țig(an) a Miclescului;
 - 2 oc(ă) de her pentru potcovitul cailor, când au mersu astă iarnă la Dolniceni.
- † 9 potronici o pătrare sămânță cânepă, ce s-au sămănat Paraschivi.
- † 5 lei am dat lui Toader ot Ciocârlan simbrie lui pe 50 matce.
- † 8 lei lui Toader pas(car) ot Rediu pe 50 matce, simbrie lui din iastă vară.
- † 2 lei Perjului pas(car) ot Rediu, din simbrie lui din 40 matce, bez 2 lei, ce i-au data Paraschiva.
- † 1 potronic, 2 bani, doi ocă păcură pentru rădvan, când au mersu Paraschiva la Dolniceni.
- † 1 leu pol s-au dat unui păsc(ar) pe patru părechi poclăzi și pe o pâslă mare de așternut pe pat a Paraschivii, bez 1 leu pol, ce i-am dat eu pe pâsle, ce-au lucrat în parte me.
- † 11 lei pe dzéce vite văcărutul ot Cârligătură, bez 30 lei vechi, ce-au dat Paraschiva pe 30 vite, i bez pe 7 vite, ce i s-au rădicat, din 14 vite ce mi-au rădicat văcarii mie.
- † 11 lei, 4 potronici, 8 bani, din văcărutul de la Dolniceni, bez 15 lei ce s-au dat rădicătura g(o)s(po)d, ce-au rădicat Paraschivii și s-au plinit pe 24 vite.
- † 7 lei, 10 potronici, s-au dat lui Miron Ganii, pentru c-au silit de s-au mai rădicat din vitele de la Dolniceni, ce i-am dat 1 ughi ungurescu, amândoi, cu Sandul Jora.
- † 15 lei, 11 potronici = 14 lei, 5 potronici, 6 bani vechi, ce-am dat la desetina de estimpu, bez 30 lei vechi, carte g(o)s(po)d de scutială, i bez 20 lei vechi, ce-au dat Paraschiva cu mân lui Ilie slug(a), din banii ce-au luat pe oi.
- † 1 leu am dat cibote unui copil din cas(ă), ce-au vinit pentru desetina Paraschivii.
- † 1 leu, 9 potronici, au dat Tofana lui Ilie slu(a) Paraschivii.
- † 1 leu, 6 bani, am dat eu lui Ștefan Darie de la mine, cu poronca Paraschivii; pe ce s-au dat:
- 6 potronici, doi coți bogasiu roș;
 - 1 potronic, 2 bani, o chingă;
 - 4 potronici, 2 bani, doi ocă in, câte 6 par(ale);
 - 1 potronic, 2 bani, un pieptine.
- † 38 lei, 3 potronici, la Ene cazacliul, ce-au rămas din zăpisul lui Vasilie, precum arată sama ce s-au făcut cu Ene, și pe 47 lei, 8 potronici, ce-am luat de la dum(nealui) vel log(o)f(ă)t și până acum le poartă bașul.
- † 3 lei, 2 potronici, am dat lui Ștefan Chitală, pentru prisăcărutul lui de an, bez 1 leu ce i-au fost dat Vasilie, și s-au plinit pe 50 matce, câte un potronic.
- † 20 lei ce s-au luat de la Ene cazacliul, pentru triaba lui Vasilie, pe ce s-au cheltuit anume să să știe:
- 1 leu pol pe un bogasiu;
 - 2 lei un sucman Dolnicanului, mergându pe lângă car în gios de au adus vin;
 - 4 lei, 2 bani, doi ocă her, ce s-au cercuit niști roate de la carul lui Vasilie, ce-au mersu în gios la vin.

- 2 lei pol cercuitul a patru buți, însă un leu gușetului pe doi buți ce-au cercuit aice, și doi zloți cercuitul a doi buți, ce s-au cercuit în gios;
- 1 leu bernevigiului lui Gligoraș Maga, mergând în gios an⁵ pe lângă car;
- 9 potronici lui Tărcan ce-au pândărit an viile, bez mâncare ce i-am dat de la mine;
- 11 lei s-au cheltuit la vii, tij an, cu mâna lui Bălan, însă cu răm(ă)șița din hacul vierilor ce nu li s-au fost dat de anțărțu;
- 10 potronici, 8 bani, cheltuiala ficiorului ce-au mersu în gios;
- 13 lei ce s-au luat negoțu de la Andrieș, pentru triaba Paraschivii;
- 3 lei, un bogasiu;
- 3 lei, un astar, pol suvat;
- 2 lei, 3 potronici, 9 coți peteli, cu 5 coți a babii Dochii;
- 11 potronici, 8 dram(uri) ibrișin i leg(ă)tură ață și găitan(e);
- 2 lei, 1 potronici, plata croitorului, cu 3 potronici niști sponce;
- 1 leu blănariului, de blănit tâmbariul și ghiordéia Paraschivii.
- Cheltuiala viilor de la Spărieți, parte Paraschivii, de estimp, pe 3 pog(oane) pol, cu un pog(on) pol ce-au cumpărat Vasile:
 - 17 lei pol vierilor pe 3 pog(oane) pol, câte 5 lei de pog(on);
 - 3 lei pol de tocmit(ul) gardurilor și cheltuiala ficiorilor în trei rânduri, cu mersu în gios, bez parte me pe 2 pog(oane) ce-am dat eu;
 - 1 leu pol s-au cumpărat doi roate la carul Paraschivii;
 - 10 potronici pol cercuitul unii buți;
 - 10 potronici s-au dat culegătorilor;
 - 4 potronici pol vama cea mare, la Trotuș, pe un car cu o bute vin.
- † 2 potronici, 4 bani, s-au dat Florii de la Spărieți, cu mân alui Bălan, dzicând că i-au rămas datoriu Vasilie.
 - † 2 potronici, 4 bani, pe patru ocă păcură, pentru car.
 - 1 potronic pe doi blichuri la car.
 - 4 potronici la Bacău și la Roman, pârclăbiia.
 - 2 lei lui Gligoraș i lui Tărcan, osteniala lor, ce-au mărșu pe lângă car, de ș-au cumpărat bernevigi, bez 2 boi ai miei ce-au mersu la carul Paraschivii în șesă boi ...⁶.
- † 11 lei, 4 potronici pol, s-au plătit trii ciferturi a lui Ștefan Darie, ce-au fost slug(ă) la Paraschiva, câte 3 lei gat(a) la cifert, iar un cifert [un cifert] au dat Paraschiva pe giământate și eu am dat pe giământate, mergând în gios de au tocmit gardurile.
- † 35 lei, 2 potronici, datorie ce s-au aflat a lui Vasili, precum scrie anumi mai gios, și pe aceștie baș n-am dat.
 - 2 lei lui Cărăcaș arman.
 - 5 lei, 5 potronici, lui Foc(a) cupeț.
 - 15 lei, 3 potronici, lui Andrieș cupeț ot Trii Sv(e)tătele, iaste peci a lui Vasili.
 - 10 lei la Toader Nacul ot Vist(ierie).
 - 2 lei pol la Andreiu Her<me>⁷ziu ot Vist(ierie)⁸.
 - Bașurile ce-am dat pe banii ce-am luat cu datorie:
 - † 34 lei s-au dat lui Hagi Ismail ot Roman:

⁵ Adică, „anul trecut”.

⁶ Dedesubt au fost adăugate două cuvinte, neclare.

⁷ Litere suprascrise, aflate pe margine, care au fost tăiate, când s-a îndreptat hârtia.

⁸ Urmează o jumătate de pagină albă.

– 22 lei pol pe 250 lei, pe dzéce luni un baș;

– 6 lei un baș pe 100 lei, însă pe 8 luni;

– 6 lei pe 150 lei, însă 5 luni.

† 34 lei la Ene cazacliu ot trei Sv(e)titeli pe 100 lei, în 12 luni.

† 1 leu pol s-au dat lui Toader pris(ăcar), carul ce i-au rămas Vasilie din anul trecut.

† 7 lei, 4 potronici, ce-au dat Sandul Paraschivii.

Iar peste tot, toată cheltuiala și cu alte trebuințe, unde ce s-au mai dat, cuprindu:

– 573 lei, 5 potronici, din carii bani au luat pit(arul) Ilie.

– 270 lei pe 135 vedre miere, ce-au dat la Hagi Mahmut beșliag(a) ot Romana și mai rămân să ia de la noru-sa, Paraschiva, să-i dea pe unde au luat pit(arul) Ilie⁹.

– 303 lei, 5 potronici.

Ilie biv vel pit(ar) <m. p.>.

† 2 lei o chil(ă) orez, ci s-au luat de la Ibraim turcul, la 4 dzil(e)

– 3 potronici o ocă strahidi mari, tij;

– 4 potronici o teste polial(ă), tij;

– 1 potronic, 8 bani, 6 păpuși, smochini, tij;

2 lei, 8 potronici, 8 bani.

† Aceste trii sute și șșeă lei s-au dovedit că-i driaptă datorie.

Paraschiva¹⁰.

Andrei Balș spatar <m. p.>; Vasilie Buhăescul biv vel pit(ar) <m. p.>.

Vel log(o)făt am iscălit, ca să nu se schimbe izvodul.

<Pe versoul ultimei file, însemnări din aceeași vreme>: † 503 lei ai Ganii; 58 lei bașurile în dos; 561 lei Eni Foca¹¹; 573 lei, 5 potronici, 3 bani.

Ce-am luat dintr-acești bani:

20 lei, 135 vedere miere, ce s-au dat lui Hagi Ismail din Roman și mai rămân.

303 lei, 5 potronici, 3 bani.

<Pe prima pagină, un rezumat scris de altă mână, la mijlocul sec. XVIII>: Izvod de niști cheltueli a pit(arului) Ilii și a Paraschivii, soțul său, cari pominesc și de Sandul Jora. Esti iscălit și Andrii Balș spatar și alții, <continuat la început de sec. XIX>: din 7253 <1744> noemvrie 30.

BAR, Documente istorice, LXXXVI/79. Orig., hârtie lungă, dreptunghiulară, legat într-un caiet, cerneală neagră.

2. 1759 (7267) aprilie 4.

Celi ce s-au cheltuit la îngropare răpăosat fiului dumisale, Dumitrașco Păladi vist(iernic).

Leat 7267 <1759> aprilie 4.

⁹ De la „săi dea”, scris de altă mână.

¹⁰ Amprentă digitală.

¹¹ „561 lei Eni Foca”, tăiat cu o linie.

Lei	bani	Celi ce-au dat bașe Foti și nu s-au plătit:
40		o cănașă(ă) cu flori de fir, de s-au pus împrejurul nășălii; coți sandal roș, de căptușit racla; coți șiret; ținte galbene.
37 pol		pentru 30 ocă ceară, luminile, câte 50 parale oca, ce li-au dat Toader făclier și nu i s-au dat banii. Și i s-or plăti și lui Toader făclier.
Alte cheltueli ce s-au făcut, cu bani gata, cari s-au luat înpromut de la Visterii:		
2	6	bogasi albe 2;
1		5 coți bogasiu roș, basma;
3		8 basmale de târg;
	72	2 ocă stafidi mari;
	54	2 ocă smochini;
	90	polială de pomeni;
1	110	ocă confeturi;
	75	1 litră zahar;
	60	posmag, flori di colivă i chiri celui ce-au dus pâni la mănăstiri.
Tij altă cheltuială:		
2	90	raspetii, cu sandal cu tot;
1		gătire raclii;
8	30	3 ughi la trei arhierei;
5		la egumeni câte o leiți;
10		la preuți de țară i monași;
10		la norod, adică la poartă;
7 pol		600 pâni câte pol para;
4		cetiri stâlpilor, însă:
		2 lei la preut ot Sfeti Dimitrie;
		1 leu la Danco și
		1 leu la Sfeti Sava.
2		la clopot;
7		ce i-am dat eu din mână la săraci, la copii(i) școalii, i pentru făcliile breslilor, și dascalilor ce-au cântat, i diiaconilor și altor clirici ai arhiereilor, i ostiniala fămeilor ce-au făcut pomenile și la alte mărunțușuri, ce s-au dat cu paraoa.
69	96	fac cheltuiți, afară din 30 ocă ceară i canavața și ate ce s-au luat de la bașe Foti.

BAR, Documente istorice, LXXXVI/137. Orig., hârtie difolio, lungă, dreptunghiulară, cerneală neagră.

3. 1779 martie 10.

Izvod de banii ce s-au cheltuit cu îngropare și grijile răpăosatului Ion Balș, după cum în gios să arată. 1779 martie 10.

Lei	bani	La îngropare prin mâna lui Vasile Timuș:
	72	12 alămăi la pomeni;
1	24	poliială;
	15	cahfe;
	15	hârtie albă;
	57	smochine;
1		2 ocă strafide roșii;
6		3 ocă zahar;
4		2 ocă cofeturi;
	15	covrigi;
	21	o scoarță la raclă;
	30	posmagi la pomeni;
10		la bisărici, pentru trasul clopotelor;
1	60	6 scânduri pentru raclă;
1		nămala cortului;
	15	chinăvari la colivă;
	54	trei coți astari la groapă;
1	60	200 cărămizi;
	15	chiri pentru adus cărămida;
1		petrarilor ce-au zidit groapa;
	15	cărătorilor de apă;
1		o părechi mestei pentru răpăosatul;
	33	frânghie;
2		pentru făcutul raclii;
	27	masline și icre la ostenitori;
	48	o ocă horilcă;
	15	ciocliilor pentru mâncare;
2	30	o ocă ceară, cu 10 parale o lumânare, ci s-au pus la sfeșnic, din care ceară s-au făcut toiagul și cruce;
	30	bumbac;
	60	tămâie i zmirnă;
	24	posmagi, tij la colivă;
	6	la 2 slujitori, ci s-au aflat ostenind;
	9	alegătorilor de grâu;
	15	cuie de her la raclă;
5	60	ce s-au dat la un episcop, cu logofătul Gheorghii Carp, afară de 6 galbini, ci s-au dat, însă 4 galbini mitropolitului și 2 galbini la un episcop, cu Ilie Hermeziu;
2		lui arhidiiacon:
2		la 2 diiaconi, ce-au fost înbrăcați;
2		la protopsalt;
3		la 4 preuți ai mitropolitului;
1	60	iconomului;
1		la al doile psalt;
	90	diiaconului părintelui Chesarie;
3		la 4 egumeni;
2	60	dohovnicului;
4		o basma, tij;

5	60	o basma pentru părintele mitropolitul;
4	78	un galbăn unguresc, ci s-au dat la cruce, cu care s-au îngropat;
50	42	orți ci s-au dat la preuții ce-au fost la prohod i parale la norod;
12		la 12 făclii a breslilor;
4		la ciocli, cu starostile lor;
4		pentru zugrăvitul răspetiei;
1		la toți armășeii ce s-au aflat ostenitori, pentru mâncare;
8		pentru 27 stâlpi i 6 psaltiri, ci s-au cetit;
12	60	500 pâini, ci s-au dat la norod;
	60	lemni la coptul pomenilor;
	12	chirie carului ce-au adus pâine;
3		2 brâie cu mătăasă;
	60	ținte galbene;
13	60	8 basmale de mătăasă, însă 4 câte 70 parale și 4 câte 65 parale;
8	60	8 coți sandal roș;
3	60	36 coți șaret galbăn;
4		4 coți sandal albu;
80		10 coți știofă, câte 8 lei cotul, cu Toader Carpu;
75		zăci ocă făclii ceară;
16	60	6 galbini zeri ¹² , ce s-au dat la arhieriei ot Ilie Hermeziu.
371	87	fac, cari să cuprind în izvodul lui Vasăle Timuș.

Cu Toader Carp, la griji:

46	42	la grija de 3 zăle, însă:	
		lei bani	
		1 12 2 ocă strafidé;	
			36 2 păpuși smochine;
			45 posmagi, cu covrigi;
		1	poliială;
			45 alămăi:
		14	7 ocă lumănări;
			12 mieri pentru colivă;
		3	aluat pentru pomeni;
		1	pol ocă zahar;
		14	102 orți și parale la preuți și la săraci;
		3	arhierelui;
		5	200 pâini;
		1	60 la cântăreți;
			90 la un diiacon.
		46	42 fac
48	45	la grija de 9 zăle, însă:	
		1	12 2 ocă strafide;
			36 2 păpuși smochine;
			45 posmagi și covrigi;
		1	poliială;

¹² Așa în text; vezi și mai jos, la pomenirea de nouă zile.

		45	alămăi;
		12 60	6 ocă, 100 dram(uri) lumânări ceară;
		12	mieri;
		1	pol ocă zahar;
		13 75	la preuți și la săraci, orți și parale;
		2 60	la 2 diiaconi;
		2	la 2 cântăreți;
		5 60	2 galbeni zeri arhiereului;
		5	200 pâini;
		3	aluat pentru pomeni.
		48 45	fac.
56	96		la grija de 20 zâle, însă:
		1 12	2 ocă stafide;
			36 2 păpuși smochine;
			45 posmagi și covrigi;
		1	poliială;
			15 mieri;
			12 meri;
		1	pol ocă zahar;
			15 grâu;
			12 cafe;
		14	7 ocă lumânări ceară;
		8 30	3 galbini zări arhiereului.
		2	la 2 diiaconi;
		2	la 2 cântăreți;
		17 75	ori și parale la preuți i diiaconi;
		5 4	228 pâini;
		3	aluat pentru pomeni.
		56 96	fac.
55	87		la griji de 40 zâle, însă:
		1 12	2 ocă strafide;
			36 smochine;
		46	posmagi și covrigi;
		1	poliială;
			15 mieri;
			12 meri;
		1	pol ocă zahar;
			15 grâu;
			12 cafe;
		14 60	7 ocă, 100 dram(uri) lumânări ceară;
		8 30	arhiereului;
		2	la 2 diiaconi;
		2	la 2 cântăreți;
		16 90	orți și parale la preuți și diiaconi;
		5	200 pâini;
		3	aluat.
		55 87	fac.
49	39		la grija de la anul, însă:
		4 60	45 ocă aluat;

	3	60	140 pâini;
	8	30	arhiereului;
	13		6 ocă făclii de ceară;
	1		10 ocă vin la temnițe;
	1		strafide;
		60	smochine;
	1		poliială;
		54	9 portocale;
	1		pol ocă zahar;
	2		la 2 diiaconi;
	11	75	la preuți și la norod;
	1	60	la 2 cântăreți.
	49	39	fac.
30			pe 11 coți aclaz.
8			fimeilor ce-au făcut pomenile la toate grijile.
666	36		fac.
Ce s-au mai dat:			
100			răpăosatului la boală di cheltuială, cu 50 lei ot Ștefan Hermeziu;
150			ce s-au dat la dumnealui logofătul Lupul Balș, pentru sărindare răpăosatului;
70			ci s-au dat, tij la dumnealui logofătul Lupul Balș, cu mâna lui Ilie Hermeziu, pentru datoriile răpăosatului.
986	36		fac, adică noao sute optuzăci și șasă lei, triizăci și șasă bani fac.
Manolachi stolnic <m. p.>.			

<Pe f. 2 v., o însemnare contemporană>: Izvod de banii ce s-au cheltuit cu grijile fratelui Ioniță. 986 lei, 36 bani.

ANI, Documente, MXLII/1. Orig., hârtie, hârtie lungă, dreptunghiulară, cerneală neagră.

ASPECTS OF THE CULT OF THE DEAD IN MOLDAVIA (SEVENTEENTH – EARLY NINETEENTH CENTURIES). BETWEEN LITURGICAL NORM AND SOCIAL PRACTICE
(Summary)

Keywords: rites of burial, commemorations, Moldavian testaments, cultural changes, mid-eighteenth century.

The present study offers preliminary findings on the rites of burial and post-mortem commemorations that draw on Moldavian testaments and lists of expenses from the early seventeenth century to the third decade of the nineteenth century. Across several generations there are no observable shifts in the patterns of funeral and commemorative rites, apart from some details due to economic and cultural changes in Moldavia. Notable changes are visible in the diversification of sites chosen by testators as recipients of their bequests made in the hope of gaining redemption of their souls and obtaining divine forgiveness. The Church remained the main recipient, but, starting from the mid-eighteenth century, the list of recipients grows and includes the Hospital of the St. Spiridon Monastery in Iași, as well as other hospitals and schools, and even planned “homes for children” (orphanages) in Moldavia’s capital city and towns.

(Traducere de Angela Jianu)